

Kerken investeren

Over het gebruik van het economisch drukmiddel *desinvesteren* door Nederlandse kerken in Zuid-Afrika ten tijde van de apartheid en door Amerikaanse en Engelse kerken in Israël en de Palestijnse gebieden nu

ThWI
september t/m december 2006

C.S. van Andel
dr. R. Brouwer
dr. H. Noordegraaf

Voorwoord

Beginnen aan dit onderzoek voelde als een sprong in het diepe. Zowel over mijn eigen kennis - ik ben econoom noch historicus, maar theoloog, en heb me pas ten behoeve van dit onderzoek in de apartheid in Zuid-Afrika en in 'het politieke issue Israël - de Palestijnse gebieden' verdiept - als over de opzet van het onderzoek - de hoofdvraag is pas laat in de aanloopfase geformuleerd - had ik aanvankelijk mijn twijfels. Achteraf heb ik er geen spijt van deze uitdaging aangenomen te hebben, omdat zelfstandig maar begeleid uitvoeren van onderzoek een unieke gelegenheid is om je eigen kennis uit te breiden. Kennis wat betreft de inhoud van het onderzoek, maar vooral wat betreft de onderzoeksvaardigheden. Hoe met bronnen om te gaan, hoe te formuleren, wanneer aan de bel te trekken, waar grenzen te stellen, wanneer te stoppen met lezen en zoeken en gewoon maar eens gaan schrijven - dat zijn zaken waar boeken vol over geschreven zijn, maar de praktijk is hier de beste leerschool. En niet door kracht, maar door vaak te vallen holt de druppel de steen uit, dus dit onderzoek vormde een welkome aanvulling op mijn studie.

Ik ben me ervan bewust dat de constructie waarbinnen dit onderzoek heeft plaatsgevonden (zie daarvoor de onderzoeksopzet) niet geheel onverdacht is. Het is duidelijk dat de vragende partij, de werkgroep Keerpunt, een eigen belang, want een helder geformuleerde eigen positiekeuze, heeft in deze zaak. Toch is mijn belang, wetenschappelijke integriteit, uiteindelijk ook het belang van de werkgroep, omdat dat de kracht van het onderzoek bepaalt. Ik ben ervan overtuigd dat de verslaglegging van het onderzoek in voldoende vrijheid tot stand is gekomen.

Het moeilijkste van onderzoek is het inperken van het onderzoeksgebied. Met dit onderwerp kunnen boeken gevuld worden en er ligt stof voor jarenlang onderzoek. Maar dat was niet de bedoeling en dat heb ik ook telkens geprobeerd te vermijden. Vaak wordt in de tekst aangegeven dat ik me ervan bewust ben dat er meer is, maar dat dit 'meer' helaas buiten mijn blikveld moest vallen. Dit is geen teken van half werk, maar van de alomvattendheid van het onderwerp. Bovendien zal er aan alle bronnen steeds meer toegevoegd worden. Het is daarom goed om te vermelden dat het onderzoek waar dit verslag op gebaseerd is, op 31 december 2006 is afgesloten. Ontwikkelingen van na deze datum zijn dus niet meer meegenomen.

Een woord van dank tenslotte in de richting van dr. R. Brouwer en dr. H. Noordegraaf, begeleiders vanuit de Kerkelijke Opleiding vanwege de PKN. Een woord van dank eveneens in de richting van dr. M. Dijkstra en ir. A. Hoelen, beide van Werkgroep Keerpunt, die dit onderzoek geïnitieerd hebben. En ten slotte uiteraard ook een woord van dank aan ICCO, voor de financiering van het onderzoek.

Houten, 31 december 2006

C.S. van Andel

Samenvatting

Dit is het verslag van een onderzoek waarin factoren centraal staan die van belang zijn voor kerkelijk investeringsbeleid. Meer in het bijzonder voor het investeringsbeleid van Nederlandse kerken in Zuid-Afrika toen daar de apartheid heerste en voor het investeringsbeleid van Amerikaanse en Engelse kerken in Israël en de Palestijnse gebieden nu. De factoren die van invloed zijn op deze twee aparte vormen van beleid worden met elkaar vergeleken, zodat we zowel overeenkomsten als verschillen op het spoor kunnen komen.

In het eerste hoofdstuk behandelen we het genoemde beleid van Nederlandse kerken. Al gauw bleek echter dat dit niet op zichzelf stond en dat het daarom onmogelijk zou zijn om dit beleid te behandelen los van besluiten van de Wereld- en de Nederlandse Raad van Kerken. Deze konden echter weer niet los worden gezien van de situatie in Zuid-Afrika, een situatie die, omdat deze inmiddels geschiedenis is en daarom niet meer tot in de details bekend zal zijn, extra is toegelicht. Vandaar dat het eerste hoofdstuk breed opent en wel met een introductie van de casus. Vervolgens worden achtereenvolgens de Wereldraad van Kerken, de Raad van Kerken in Nederland, de Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland en Werkgroep Kairos behandeld. Zo wordt de brede opening al snel versmald tot de Nederlandse situatie, vanwege tijd- en ruimtegebrek beperkt tot de protestantse Nederlandse situatie. Uiteindelijk eindigt dit fors aandoende maar gezien het onderwerp toch zeker beperkt gehouden hoofdstuk met een overzicht van argumenten en factoren. Dit overzicht vormt de basis voor de conclusie in het derde hoofdstuk.

Eerst wordt echter in hoofdstuk twee het beleid van Amerikaanse en Engelse kerken besproken. Hier bleken de rollen omgedraaid te zijn en bleek één kerkgenootschap de Wereldraad beïnvloed te hebben. Dit kerkgenootschap, de presbyteriaanse kerk in Amerika, wordt daarom eerst uitvoerig behandeld. Daarna volgt de Wereldraad. Omdat de acties van andere kerken uit de Verenigde Staten en uit het Verenigd Koninkrijk hiermee samenhangen, worden deze hierna behandeld. Ook dit hoofdstuk sluit af met een opsomming van argumenten die dient als basis voor de conclusie, het antwoord op de hoofdvraag.

In hoofdstuk drie worden vervolgens de voor het beleid van belang zijnde factoren met elkaar vergeleken. Eerst worden thematisch belangrijke punten van vergelijking (overeenkomsten zowel als verschillen) opgesomd. Daarna wordt een antwoord gegeven op de hoofdvraag, waarin zowel verschillen als overeenkomsten aan worden geduid. Dan blijkt dat vooral maatschappelijk en theologisch er werelden van verschil bestaan tussen de twee onderwerpen van vergelijking, maar dat er ethisch en praktisch gezien overeenkomsten aan te wijzen zijn tussen de factoren die op beide casus van beleidsvoering van invloed zijn.

Onderzoeksopzet

Aanleiding

De werkgroep Keerpunt¹ heeft, in reactie op een oproep van het Palestijnse Sabeel² getiteld *“A call for morally responsible investment. A non-violent response to the Occupation”*, zich gebogen over Moreel Verantwoord Investeren (MVI) als middel om de bezetting door Israël van ‘de bezette gebieden’ tot een einde te brengen. De werkgroep constateert een aantal initiatieven op dit gebied in met name de Angelsaksische traditie tegenover het ontbreken van acties in de Nederlandse kerken³. Om te weten te komen hoe dit komt en of hier iets aan veranderd kan worden, wil de werkgroep Keerpunt overzicht krijgen van en inzicht in het gebruik van MVI als instrument om de internationale politieke situatie te beïnvloeden.

Uitvoering

Deze wens van de werkgroep Keerpunt heeft geresulteerd in een vraag om onderzoek dat zich zal richten op de aanleidingen en mogelijkheden om met behulp van economische drukmiddelen (waar MVI er één van is) door kerken en kerkelijke organisaties invloed uit te oefenen op de internationale politieke situatie.

Om een antwoord te kunnen geven op deze vraag, zullen twee casus onderzocht worden. De eerste casus betreft het beleid van Nederlandse kerken, meer specifiek de bij de Raad van Kerken aangesloten kerkgenootschappen, ten tijde van de apartheid in Zuid-Afrika. Dit heeft een aantal redenen: ten eerste wordt door Sabeel, maar ook door andere organisaties, een verbinding gelegd tussen de situatie in Zuid-Afrika destijds en in Israël nu. Ten tweede wil de werkgroep Keerpunt zo mogelijk aansluiting zoeken bij bestaande besluitvorming binnen de Nederlandse kerken. Ten derde betreft het hier een min of meer afgesloten tijdperk, wat betekent dat het onderzoeksveld relatief toegankelijk is.

De tweede casus betreft het beleid inzake economische drukmiddelen zoals dat momenteel door kerken in Engeland en Amerika wordt gevoerd. De reden om voor deze casus te kiezen, is eenvoudigweg dat deze kerken hier momenteel mee bezig zijn en daarmee een relevante actuele casus vormen.

Nadrukkelijk zal in dit onderzoek niet de casus van het huidige beleid van de Nederlandse kerken inzake Israël betrokken worden. Het zal hier, zoals aangegeven, gaan om inzicht in en overzicht van het gebruik van economische drukmiddelen door kerken. Dat betekent dat gekeken wordt naar allerlei aspecten van een bepaalde praktijk, zonder dat de inhoud van deze praktijk of de deelnemers hieraan op enigerlei manier (moreel) beoordeeld worden. Dit onderzoek is dan ook nadrukkelijk een wetenschappelijk onderzoek en niet bedoeld als politiek of opiniërend artikel.

Vraagstelling

Zoals hierboven al aangegeven, begint dit onderzoek vanuit een algemene vraagstelling die aan de hand van twee casus beantwoord zal worden. De verwachting is dat deze beide casus een licht kunnen werpen op factoren die een rol spelen bij het gebruiken van economische drukmiddelen door kerken. Onder deze factoren worden verstaan: de concrete acties die uitgevoerd zijn, de directe en indirecte aanleidingen daarvoor, de argumenten die gebruikt zijn, de weerstanden waar op gestuit is en de receptie door de achterban. In elk van beide casus zullen deze aspecten nader onderzocht worden.

Dit alles leidt tot de volgende formulering van de vraagstelling voor dit onderzoek:

¹ zie: www.werkgroepkeerpunt.nl

² zie: www.sabeel.org

³ Alhoewel Kerkinactie van de PKN in juni 2006 uit heeft gesproken te pleiten voor een ‘selectieve boycot’, zie: www.kerkinactie.nl/default.asp?inc=lobby&action=&rMeer=ok&rIntNavId=1800&rIntId=5156&rIntNavMotherNavId=1783&rIntNavStepMotherNavId=1786

“Wat zijn de verschillen en overeenkomsten tussen de factoren die het beleid inzake het gebruiken van economische drukmiddelen door Nederlandse kerken in Zuid-Afrika gemotiveerd hebben enerzijds en de factoren die het huidige beleid inzake het gebruiken van economische drukmiddelen door Engelse en Amerikaanse kerken motiveren anderzijds?”

Methode

Uit de formulering van de probleemstelling blijkt wel dat het hier gaat om een vergelijkend onderzoek. Twee eenheden, een uit het verleden en een uit het heden, zullen tegen het licht worden gehouden en op een aantal punten met elkaar vergeleken worden, in de hoop zo meer te weten te komen over economische druk door kerken op zich.

Elke casus brengt zijn eigen onderzoeksmethode met zich mee. De vraag naar het beleid van de Nederlandse kerken ten opzichte van Zuid-Afrika zal beantwoord moeten worden door vooral veel bronnenonderzoek te doen. Een goede methode voor dit onderdeel van het onderzoek lijkt om zowel archiefonderzoek te doen (niet alleen van kerkelijke instanties, maar ook van bijvoorbeeld kranten) als met sleutelfiguren van destijds te spreken.

De vraag naar het huidige beleid van Engelse en Amerikaanse kerken zal met behulp van andere bronnen beantwoord moeten worden. Hier lijkt het goed gebruik te maken van studierapporten en van internet: websites van kerken, kerkelijke organisaties en nieuwssites.

Middelen

Bij dit onderzoek moet een aantal praktische beperkingen ingecalculeerd worden. Voorzien is dat er maximaal 400 uur aan het onderzoek en de verslaglegging ervan besteed kan worden. Verder zijn sommige archieven misschien niet of beperkt toegankelijk. Bovendien kan het zo zijn dat sleutelfiguren geen tijd of zin hebben om te spreken of anderszins niet in de gelegenheid zijn om hun medewerking aan dit onderzoek te verlenen. Dat is net zo goed een praktische beperking waar rekening mee gehouden dient te worden. Het onderzoek zal dan ook moeten beginnen met een inventarisatie van de te bestuderen archieven en de te spreken personen en tevens de toegankelijkheid van deze beide bronnen. Daarna(ast) zal een concreet tijdsplan gemaakt moeten worden.

Globale tijdverdeling

Tijd	Bezigheid
40 uur	Verkennen van de vraagstelling en relevante begrippen, inventarisatie bronnen en hun toegankelijkheid, opzet concreet tijdsplan.
200 uur	Bronnenonderzoek (archieven, personen, websites, literatuur).
140 uur	Verwerking gegevens en verslaglegging.
20 uur	Tussentijdse besprekingen/overleg met begeleiders.

Het onderzoek zal uitgevoerd worden in de periode september t/m december 2006. Gedurende deze vier maanden zal er 20 uur per week aan het onderzoek besteed worden.

Structuur

De directe opdrachtgever voor dit onderzoek is de werkgroep Keerpunt. Het onderzoek wordt gefinancierd door ICCO⁴. Het onderzoek wordt uitgevoerd door een student, die op freelance basis betrokken is, en twee docenten van het Theologisch Wetenschappelijk Instituut. Zij staan in voor het wetenschappelijke gehalte van inhoud en uitvoering van het onderzoek.

⁴ ICCO is een Interkerkelijke organisatie voor ontwikkelingssamenwerking, zie ook: www.icco.nl

Inhoudsopgave

Voorwoord	2
Samenvatting	3
Onderzoeksopzet	4
Inhoudsopgave	9
I. Casus: Zuid-Afrika	11
I.1 Keuze voor de casus en begripsbepalingen	11
I.2 Wereldraad van Kerken (World Council of Churches (WCC))	13
I.3 Raad van Kerken in Nederland (RvK)	20
I.4 Nederlandse Hervormde Kerk (NHK)	27
I.5 Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN)	31
I.6 Werkgroep Kairos	34
I.7 Overzicht	39
a. Argumenten in soorten en maten	39
b. Leerproces	42
I.8 Samenvatting	43
II. Casus: Israël - Palestijnse gebieden	44
II.1 Afbakening van de casus	44
II.2 Presbyterian Church (U.S.A.) (PC(USA))	46
II.3 WCC	57
II.4 Andere kerken in de U.S.A. en in het U.K.	59
II.5 Conclusie	62
III. Vergelijking	64
III.1 Inperking	64
III.2 De processen vergeleken	65
III.3 Conclusie	70
Summary in English	71
Literatuurlijsten	72

I. Casus: Zuid-Afrika

I.1 Keuze voor de casus en begripsbepalingen

Alvorens inhoudelijk op deze casus in te gaan, is het goed om duidelijk te maken waarom juist voor deze casus is gekozen. In de onderzoeksopzet is hier al het een en ander over geschreven. Daar is verwezen naar de parallellen die heden ten dage door sommigen getrokken worden tussen de apartheid in Zuid-Afrika en de huidige situatie in Israël. Daar is tevens vermeld dat het beleid van kerken inzake apartheid een bepaalde voorbeeldfunctie kan hebben. Ook is al vermeld dat deze casus, omdat deze in het verleden ligt, als onderzoekbaar beschouwd mag worden. In deze openingsparagraaf zal de keuze voor de casus verder verantwoord worden. Hierbij zullen we eerst ingaan op het begrip 'apartheid' en vervolgens inzoomen op de voor dit onderzoek belangrijke elementen hiervan. Daarna zal er een alinea volgen over economische drukmiddelen.

Apartheid

De apartheid in Zuid-Afrika is een lastig te definiëren verschijnsel. Soms wordt deze term gebruikt om een periode aan te duiden, maar vaker om een politieke en sociale situatie mee weer te geven. Dat dit een in zekere zin uniek verschijnsel is, blijkt ook wel uit het feit dat het woord 'apartheid' ook in het Engels gebruikt wordt om deze situatie te duiden. Of, zoals in 2005 in Nederland werd gerapt: *"ik kom uit het land waar apartheid internationaal het meest bekende woord is uit de Nederlandse taal"*⁵. Er was nog geen ander woord voorhanden dat deze situatie aan kon duiden en dus werd het woord gebruikt uit het Afrikaans, de taal die onder invloed van de Nederlanders ontstaan was. Vanwege deze koppeling tussen apartheid en Zuid-Afrika, zal in het vervolg enkel gesproken worden over 'apartheid'.

Wat is apartheid? De eerste secretaris-generaal van de wereldraad van kerken, W.A. Visser 't Hooft, geeft aan dat er bij deze term aan drie mogelijke invullingen gedacht kan worden:

*"One is the concept of total territorial separation with full opportunity for self-development and self-government of each racial group. (...) The second is that of territorial separation, but with the understanding that migratory labor would continue to be encouraged in white areas. The third considers the trek of the Bantu to the industrial centers as inevitable, but would only insist on the maximum of segregation in housing, means of transport, etc., within these areas."*⁶

Hij stelt dat deze vormen verschillende uitwerkingen hebben, maar dat het bij elke uitspraak over apartheid, lastig is om vast te stellen over welke vorm het gaat. In elk geval is duidelijk dat het gaat om apartheid tussen de oorspronkelijke, zwarte, bevolking van Zuid-Afrika samen met gekleurde immigranten enerzijds, en de blanke Europese immigranten anderzijds. Deze apartheid werd door middel van allerlei wetten en bepalingen tot stand gebracht en in stand gehouden en was daarmee een geïnstitutionaliseerd onderscheid.

Verantwoording keuze casus

De apartheid werd echter niet alleen op basis van argumenten van sociologische, economische of praktische aard uitgevoerd, maar niet in het minst op basis van theologische argumentatie. Dit is een van de redenen waarom juist voor deze casus is gekozen: het betrof hier een systeem dat zichzelf presenteerde als christelijk, als gefundeerd op Bijbelse principes. Ook tegenstanders van de apartheid fundeerden hun argumenten echter in de bijbel en gebruikten theologische termen. Zo wordt in de discussie tussen de synode van de

⁵ Lange Frans en Baas B.: *Het land van...*

⁶ Visser 't Hooft, W.A., *Christianity, race and South African people, Report: an ecumenical visit*, New York: department of racial and cultural relations, national council of the churches of Christ in the USA, 1952, p. 11

Nederlandse Hervormde Kerk enerzijds en de “Algemene Kerkvergadering van die Nederduitsch Hervormde Kerk van Afrika” anderzijds, aan beide kanten rijkelijk gebruik gemaakt van Bijbelcitaten. Op basis van o.a. Gen. 10-12, Matt. 15:22-28 en Matt. 28:19 stelt eerstgenoemde dat er in de bijbel geen sprake is van een onderscheid tussen rassen op dusdanige wijze dat het tot racisme zou leiden⁷. In antwoord op dit schrijven van de Nederlanders, stellen de Zuid-Afrikanen onder verwijzing naar Matt. 6:32-33, dat de tegenstanders van de apartheid teveel kijken naar de aardse, materiële omstandigheden van de “*nie-blanke*”, terwijl dat niet ter zake doet⁸. Tevens argumenteren zij dat zij juist gehoor geven aan het zendingsbevel uit het evangelie (Matt. 28:19, dus diezelfde tekst die in een argument *tegen* de apartheid werd gebruikt!) doordat zij ieder volk op zijn eigen manier aanspreken en zo bijdragen aan “*die inheemswording van dié Kerk waarvan Jesus Christus die enigste Hoof en Heer is onder die verskillende bantoevolke van Suid-Afrika.*”⁹

Hiermee is tevens gewezen op een tweede reden waarom juist voor deze casus is gekozen: de rol van de Zuid-Afrikaanse kerken hierin. Zoals alle onderdelen van het openbare leven waren ook de kerken verdeeld naar huidskleur. De kerken waren in dat opzicht een afspiegeling van de maatschappij waarin zij stonden. Om dit aspect op waarde te schatten, is het belangrijk de rol van de kerk duidelijk te maken:

*“There are few nations in the world in which one can find such a strong alliance and symbiosis of church and people as one finds among the Afrikaners. This is, of course, due to the very obvious reason that in their whole history the Afrikaners have been accompanied and formed by their church.”*¹⁰

Een derde reden, die overigens wel samenhangt met de twee andere, om deze casus te onderzoeken, is dat de hele discussie - ook buiten de kerken - doortrokken was van theologisch taalgebruik. Kijk alleen maar naar de benaming van de commissie die na 1994 werd aangesteld om in het reine te komen met de apartheid: de waarheids- en verzoeningscommissie.

Economische drukmiddelen

De apartheid is zo'n veelomvattend verschijnsel, dat het beschrijven van de apartheid in al zijn facetten het bestek van dit onderzoek ver te buiten gaat. Zelfs het beschrijven van alle banden tussen Nederland en Zuid-Afrika of tussen Nederlandse kerken en Zuid-Afrika zou een te grote opgave zijn voor dit onderzoek. Wij zullen ons hier beperken tot het gebruik van economische drukmiddelen door Nederlandse kerken.

Ook dit moet toegespitst worden. Kort gezegd gaat het gebruik van economische drukmiddelen over situaties waarin kerken hun financiële middelen/belangen gebruiken om invloed uit te oefenen. Dit kan op allerlei manieren en op allerlei niveaus. Het financieel ondersteunen van de zwakkere partij in een conflict is anders dan de keuze om alleen te beleggen in bedrijven die tegen de apartheid zijn en weer anders dan het oproepen tot een consumentenboycot. In dit hoofdstuk richten wij ons op desinvesteren, dat wil zeggen: het ontvlechten van belangen door het terugtrekken van investeringen in bedrijven.

In de komende paragrafen zal dus desinvesteren als economisch drukmiddel door Nederlandse kerken inzake Zuid-Afrika centraal staan, wat niet wil zeggen dat er geen andere middelen en andere kerk(elijke) verbanden aan bod zullen komen. Zoals we zullen zien, staat desinvesteren als middel namelijk altijd in een groter verband van maatregelen en van actoren.

⁷ *Het rassenvraagstuk, Herderlijk schrijven van de generale synode van de Nederlandse Hervormde Kerk*, 's-Gravenhage: Boekencentrum, 1963, pp. 12-16

⁸ *Gelyke Geleentheid, Die oplossing van die rassevraagstuk, die eerlike weg*, Krugersdorp: N.H.W.-pers, z.j., p. 3

⁹ idem, p. 9

¹⁰ Visser 't Hooft, a.w., pp. 15-6

I.2 Wereldraad van Kerken (World Council of Churches - WCC)

Binnen de WCC heeft de apartheid een belangrijke plaats ingenomen. Zowel op de assemblees als op de vergaderingen van het centrale comité is menigmaal over de situatie in dit land gesproken en uiteindelijk is het niet bij spreken alleen gebleven. In deze paragraaf zal de achtergrond van de WCC geschetst worden. Vervolgens zal het beleid van de WCC inzake de apartheid aan bod komen. Nadat de diverse stappen in dit beleid zijn opgesomd, zal geprobeerd worden deze stappen te analyseren: waarom deed de WCC wat ze deed? Dit vormt het kader voor het vervolg van dit hoofdstuk.

Achtergrond WCC

De WCC werd in 1948 opgericht. Op haar website omschrijft de WCC zichzelf als volgt:

“The World Council of Churches is a fellowship of churches which confess the Lord Jesus Christ as God and Saviour according to the scriptures, and therefore seek to fulfil together their common calling to the glory of the one God, Father, Son and Holy Spirit. It is a community of churches on the way to visible unity in one faith and one eucharistic fellowship, expressed in worship and in common life in Christ. It seeks to advance towards this unity, as Jesus prayed for his followers, “so that the world may believe” (John 17:21).”¹¹

Aan het einde van de 19^e, begin van de 20^e eeuw werden de eerste aanzetten voor een dergelijke oecumenische beweging voor de eenheid van de kerk al gegeven, maar door het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog werd uiteindelijk pas in 1948 overgegaan tot de officiële oprichting van de WCC¹². Later zullen we nog terugkomen op de betekenis van de oorlog, evenals op de betekenis van de eerste secretaris-generaal van de WCC, die een Nederlander was uit de geledingen van de Nederlandse Hervormde Kerk.

WCC en apartheid: verklaringen, bezoek en consultatie

Vanaf de oprichtingsvergadering in 1948 te Amsterdam, heeft de WCC uitspraken gedaan over discriminatie en racisme. Deze uitspraken zijn mede bedoeld als reactie op de situatie in Zuid-Afrika, maar ook de situatie in Noord-Amerika speelde een rol bij de formulering van de uitspraken. In 1948 *“the Council asked the churches to take a firm and vigorous stand against discrimination or segregation on the grounds of race and color.”*¹³ Op de tweede assemblee, gehouden in 1954 te Evanston, U.S.A., werden stevige uitspraken gedaan tegen racisme. Daar verklaarde de WCC:

“dat iedere vorm van segregatie op grond van ras, kleur of ethnologische afkomst in tegenspraak is met het Evangelie, en onverzoenlijk met de christelijke leer van de mens en met de aard van de Kerk van Christus. De Vergadering dringt er bij haar aangesloten kerken op aan, afstand te doen van elke vorm van segregatie of discriminatie en te arbeiden aan hun opheffing zowel in eigen leven als in de samenleving.”¹⁴

Deze verklaring wordt op de derde assemblee in 1961, te New Delhi, bevestigd.

Naast het afgeven van verklaringen valt in deze beginfase van de WCC ook een andere reactie op de apartheid te ontdekken: de secretaris-generaal van de WCC bracht een bezoek aan Zuid-Afrika. Dit bezoek, in 1952, was bedoeld om met eigen ogen de situatie daar waar

¹¹ wcc-coe.org/wcc/who/index-e.html

¹² *A half-century of service*, document op de website van de WCC: wcc-coe.org/wcc/who/service-e.html

¹³ Visser 't Hooft, a.w., p. 4

¹⁴ Deze vertaling uit: *Programma ter bestrijding van het racisme, rapport aan de generale synode van de gereformeerde kerken in Nederland*, herdruk, Utrecht: Algemeen Diakonaal Bureau van de Gereformeerde Kerken, z.j., p. 4

te nemen. In zijn reisverslag vermeldt hij dan ook expliciet dat dit een verslag is van wat hij *in* Zuid-Afrika te weten is gekomen en niet van wat hij *over* Zuid-Afrika te weten is gekomen¹⁵.

Dit bezoek van een hoge functionaris is op zichzelf een onderdeel van de betrokkenheid van de WCC bij de situatie in Zuid-Afrika. Minstens zo belangrijk als dit bezoek echter is de hieruit voortvloeiende consultatie. Het houden van een consultatie is binnen het handelen van de WCC een gebruikelijke methode om duidelijkheid te scheppen inzake een kwestie¹⁶. Het rapport over zijn bezoek aan Zuid-Afrika besluit Visser 't Hooft met een aantal aanbevelingen en suggesties. De eerste hiervan luidt om de Zuid-Afrikaanse lidkerken van de WCC geregeld ontmoetingen te laten hebben voor consultaties over oecumenische aangelegenheden.¹⁷

Pas in december 1960 werd in Cottesloe, Johannesburg, deze consultatie gehouden, waarbij inderdaad de lidkerken van de WCC aanwezig waren, wat betekent dat de "zwarte" kerken niet vertegenwoordigd waren. Het is verder belangrijk om hierbij te vermelden dat in maart van dat jaar de hele wereld opgeschrikt was door het bloedbad van Sharpeville: bij een demonstratie tegen het apartheidsbeleid schoot de politie op de protesterende menigte. Hierbij vielen 69 doden en 180 gewonden¹⁸. In de verklaring die op de consultatie werd opgesteld, wordt hierover geschreven dat het gewenst is dat hiernaar diepgaand onderzoek wordt verricht, waarvan de resultaten zo spoedig mogelijk bekend gemaakt zullen worden.

Deze verklaring¹⁹ toont verdeeldheid tussen de (blanke!) kerken in Zuid-Afrika. Zij bestaat namelijk, behalve uit aanbevelingen, uit drie delen: A, B en C. Het A-deel, het omvangrijkste, is aangenomen door zo'n 80% van de deelnemers aan de consultatie. Het B-deel is een uitspraak van de Nederduitse Gereformeerde Kerken van de Kaap en Transvaal. Het C-deel bevat de verklaring van de delegatie van de Nederduits Hervormde Kerk van Afrika.

Het A-deel van de verklaring bevat een aantal resoluties. Sommige hiervan zijn politiek, andere sociaal en weer andere kerkelijk/theologisch van aard. Wij lichten hier de meest in het oog springende resoluties en diegenen met de grootste consequenties eruit:

"3. The Church has a duty to bear witness to the hope which is in Christianity both to White South Africans in their uncertainty and to Non-White South Africans in their frustration.

5. The Church as the Body of Christ is a unity and within this unity the natural diversity among men is not annulled but sanctified.

6. No-one who believes in Jesus Christ may be excluded from any Church on the grounds of his colour or race. The spiritual unity among all men who are in Christ must find visible expression in acts of common worship and witness, and in fellowship and consultation on matters of common concern.

10. There are no Scriptural grounds for the prohibition of mixed marriages. The well-being of the community and pastoral responsibility require, however, that due consideration should be given to certain factors which may make such marriages inadvisable.

17. In so far as nationalism grows out of a desire for self-realisation Christians should understand and respect it. The danger of nationalism is, however, that it may seek to fulfil its aim at the expense of the interests of others and that it can make the nation

¹⁵ Visser 't Hooft, a.w., p. 3

¹⁶ Zo bleek uit de lezing van ds. A.W. Berkhof over oecumene, gehouden 31 oktober 2006 te Utrecht (Excelsior Deo Iuvante)

¹⁷ Idem, pp. 30-1

¹⁸ webdossier "Nederland tegen apartheid", www.niza.nl/antiapartheid

¹⁹ Deze verklaring is afgedrukt in *The ecumenical review, a quarterly published by the World Council of Churches*, Volume XIII (1960-1961), pp. 244-250

an absolute value which takes the place of God. The role of the Church must therefore be to help to direct national movements towards just and worthy ends.”²⁰

De Nederduits Gereformeerde Kerken van de Kaap en Transvaal, wijzen in het B-deel van de verklaring de resoluties af en wel op basis van de volgende overweging:

“We wish to confirm that (...) a policy of differentiation can be defended from the Christian point of view, that it provides the only realistic solution to the problems of race relations and is therefore in the best interests of the various population groups. We do not consider the resolutions adopted by the Consultation as in principle incompatible with the above statement.”²¹

De Nederduits Hervormde Kerk volgt in het C-gedeelte een zelfde soort redenering:

“We wish (...) to state quite clearly that it is our conviction that separate development is the only just solution of our racial problems. We therefore reject integration in any form, as a solution of the problem. The agreement that has been reached contains such far-reaching declarations that we cannot subscribe to it. We can therefore not identify ourselves with it.”²²

Beide laatstgenoemde kerken zijn begin 1961 uit het verband van de WCC getreden, “*onder grote interne politieke druk*”²³. Deze consultatie, waar bleek dat de ‘blanke’ kerken “*hun politieke concept belangrijker achtten dan de stem van het oecumenisch christendom*”²⁴, heeft ook voor de breuk gezorgd tussen dr. Beyers Naudé en de NGK, waarover later meer.

WCC en apartheid: het PCR

Met de vierde assemblee, gehouden in 1968 te Uppsala, wordt een nieuwe weg ingeslagen in het beleid van de WCC ten opzichte van de apartheid. Deze assemblee wordt niet alleen getekend door de moord dat jaar op Martin Luther King, die eigenlijk de openingsrede zou houden, en ook niet alleen door de ten opzichte van voorgaande assemblees sterk toegenomen vertegenwoordiging van ‘zwarte’ kerken, maar ook door de hoge prioriteit die hier gegeven wordt aan de bestrijding van het racisme. Op deze assemblee wordt namelijk besloten tot de oprichting van een speciaal programma dat zich zal richten op de bestrijding van racisme in al haar vormen. Onder racisme verstaat de WCC

“de ethnocentrische trots op de eigen raciale groep en voorkeur voor de karakteristieke kenmerken van deze groep; het geloof, dat deze kenmerken wezenlijk van biologische aard zijn en daarom worden overgedragen aan opvolgende generaties; krachtige negatieve gevoelens tegenover andere groepen die deze kenmerken niet delen, gepaard met de sterke drang tegen de buitenstaande groep (outgroep) te discrimineren en deze uit te sluiten van volwaardige deelname aan het leven van de gemeenschap.”²⁵

Deze trots en de daarmee samenhangende gedragingen worden op de vergadering in 1968 onomwonden als tegenstrijdig met het christelijk geloof aangemerkt. Naast een aantal

²⁰ *The ecumenical review*, pp. 245-6

²¹ *Idem*, p. 248

²² *Idem*, p. 249

²³ *Bevrijding als opdracht van de kerken, Het programma ter bestrijding van het racisme van de wereldraad van kerken, beleidsadvies van de sectie internationale zaken aan de raad van kerken in Nederland*, Amersfoort: De Horstink, 1975, p. 6

²⁴ *Dit glo u tog ook?, Het standpunt van de synode van de Nederlandse Hervormde Kerk ten aanzien van de politiek van apartheid in Zuid-Afrika*, Den Haag: Persbureau Nederlandse Hervormde Kerk, 1983, p. 42

²⁵ *Bevrijding als opdracht van de kerken*, pp. 8-9

redenen van politiek-sociale aard, worden ook drie theologische redenen genoemd waarom racisme zo spoedig mogelijk uitgebannen moet worden:

“(1) Het verloochent de doeltreffendheid van het verzoenende werk van Jezus Christus, door wiens liefde alle verschillen tussen de mensen hun verdeeldheid brengende betekenis verliezen. (2) Het verloochent ons gemeenschappelijke, in de schepping gefundeerde, mens-zijn en ons geloof, dat alle mensen gemaakt zijn naar het beeld van God. (3) Het beweert ten onrechte, dat de betekenis van ons leven eerder te vinden is in het behoren tot een ras, dan in Jezus Christus.”²⁶

In 1969 wordt dan een vijfjarenprogramma opgesteld, het Program to Combat Racism (PCR). Dit programma, dat onder leiding kwam te staan van een nederlandse directeur, B. Sjollema, richt zich op alle vormen van racisme, volgens de eerder genoemde definitie, dus niet specifiek op de situatie in Zuid-Afrika. Het is echter wel in dit verband dat het programma de meeste bekendheid zal krijgen en, zoals zal blijken, de meeste weerstand op zal roepen.

Binnen het kader van dit programma wordt een groot aantal activiteiten opgezet, zoals onderzoek, voorlichting, consultaties en ook economische activiteiten. Bij deze laatste moet gedacht worden aan het oproepen tot economische sancties en aan het financieel steunen van antiracisme-groeperingen, hetzij organisaties van mensen die zelf het slachtoffer van racisme zijn, hetzij organisaties die zich richten op de raciaal gediscrimineerden. Voor deze financiële steun werd het zogeheten “speciale fonds” opgericht. Dit fonds werd opgericht tegen de achtergrond van het ideaal van herverdeling: het PCR stelde dat de blanken ten onrechte geprofitteerd hadden van de onderdrukking en dat deze ongelijkheid weer in balans moest worden gebracht. Daarom werd de kas van het fonds ook gevuld vanuit de reserves van de WCC en werden lidkerken opgeroepen hetzelfde te doen: geen speciale collectes houden, maar werkelijk herverdelen van de bezittingen van de kerken. Deze achtergrond leidde er ook toe dat de ontvangers geen verantwoording af hoefden te leggen van de besteding van het geld, omdat dat bevoogding zou zijn. Dit werd een punt van kritiek op het fonds.

Met de oprichting van het PCR, en voornamelijk met de instelling van het speciale fonds, kan een koerswijziging in het beleid van de WCC aangewezen worden. Het beleid wordt actiever (niet alleen afkeuren, maar zelf ook actie ondernemen), krijgt meer prioriteit (hetgeen blijkt uit de oprichting van een programma, specifiek tegen racisme. dat bovendien ook nog eens direct onder de secretaris-generaal valt²⁷) en, de belangrijkste wijziging, de theologisch gefundeerde verwerping van het racisme wordt verbonden met economische daden: slachtoffers van racisme worden niet meer alleen moreel, maar ook financieel gesteund. Ook het speciale fonds kan beschouwd worden als een vorm van economische druk.

WCC en apartheid: de desinvesteringsresolutie

Een derde stap in het beleid van de WCC kan gesitueerd worden in 1972. Dan vergadert het centraal comité in Utrecht. Op aangeven van het PCR wordt dan de zogeheten desinvesteringsresolutie aangenomen. Voor ons onderzoek is dit een uiterst belangrijke resolutie. Vandaar dat nu een uitgebreid citaat zal volgen.

“The following resolutions were adopted, by an overwhelming majority, by the 120-member Central Committee, of the World Council of Churches during its meeting in Utrecht, the Netherlands, August 13-23, 1972:

The World Council of Churches, in accordance with its own commitment to combat racism, considering that the effect of foreign investments in Southern Africa is to strengthen the white minority regimes in their oppression of the majority of the

²⁶ Idem, p. 8

²⁷ *Bevrijding als opdracht van de kerken*, p. 31

peoples of this region, and implementing the policy as commended by the Uppsala Assembly (1968) that investments in 'institutions that perpetuate racism' should be terminated:

*i) **instructs** its Finance Committee and its Director of Finance:*

to sell forthwith existing holdings and to make no investments after this date in corporations which, according to information available to the Finance Committee and the Director of Finance, are directly involved in investment in or trade with any of the following countries: South Africa, (...); and

*ii) **urges** all member churches, Christian agencies and individual Christians outside Southern Africa to use all their influence including stockholder action and disinvestment, to press corporations to withdraw investments from and cease trading with these countries.*

In the context of the multiple strategies recommended at Addis Ababa the Central Committee is aware of and appreciates proposals to achieve racial justice in Southern Africa through reform (...). The Central Committee is nevertheless convinced that the policy of withdrawal already commended by the Uppsala Assembly needs to be implemented now."²⁸

Het PCR kiest hier voor de strategie van desinvestering, op basis van een aantal overwegingen:

- Alle investeringen in Zuid-Afrika komen ten goede aan de blanken en houden op die manier op zijn minst de ongelijkheid in stand: *"Since control of land and economic power are in the hands of the whites, foreign investors in South Africa automatically develop a vested interest in maintaining the status quo."*²⁹;
- Bij een toenemende onrust in Zuid-Afrika zal de belangrijkste druk op de regeringen in het westen - namelijk die vanuit het zakenleven - zich steeds meer uit zelfbescherming richten op het handhaven van de blanke macht. Om te voorkomen dat dit mechanisme in werking treedt, is het terugtrekken van investeringen de beste optie³⁰;
- De betalingsbalans van Zuid-Afrika leunt sterk op investeringen door buitenlandse bedrijven. Zonder deze investeringen zou de Zuid-Afrikaanse economie er veel minder florissant uitzien³¹. Met andere woorden: het gaat hier om investeringen van betekenis;
- Afrikaanse antiracisme-groeperingen vragen er zelf om. Door hierop in te gaan, kan de westerse wereld hen een hart onder de riem steken. Bovendien is dit de enige serieuze mogelijkheid om wel actie te ondernemen, maar geen geweld te gebruiken³². (Een zwaar punt van kritiek op het PCR was namelijk, dat het door financiële ondersteuning aan verzetsgroepen, geweld legitimeerde en mogelijk maakte. Dit zullen we verderop in dit hoofdstuk nog uitgebreid behandelen. Door te benadrukken dat desinvesteren een geweldloos middel is, gaat het PCR op deze kritiek in);
- Het belang van het momentum: in Zuid-Afrika is het juist in deze tijd (begin van de jaren '70) onrustig: het verzet tegen de regering groeit, net als het geweld dat de regering gebruikt. Juist in zo'n situatie wordt het land vatbaar geacht voor invloed van buitenaf. Tevens wordt benadrukt dat de morele en politieke invloed van desinvesteren nog veel belangrijker moet worden geacht dan de economische invloed³³.

Deze resolutie behandelen wij als een derde stap in het beleid van de WCC betreffende de apartheid, omdat hier specifiek in wordt gegaan op Zuid-Afrika (en in mindere mate op geheel zuidelijk Afrika). Dat is een verschil met eerdere acties van het PCR, die gericht waren op alle gebieden waar racisme bestond. Bovendien wordt hier tot een zeer concrete

²⁸ *Time to withdraw, investments in Southern Africa*, PCR-WCC, 1973, p. 1, accentuering aldaar

²⁹ *Idem*, p. 14

³⁰ *Idem*, pp. 14-5

³¹ *Idem*, p. 15

³² *Idem*, p. 16

³³ *Idem*, p. 17

actie besloten. Nu we een zekere lijn in het beleid van de WCC hebben neergezet, zullen we nader analyseren wat de argumenten en overwegingen hiervoor geweest zijn.

Analyse beleid WCC

In de voorgaande secties is een beeld geschetst van de ontwikkeling in het beleid van de WCC. Grofweg valt deze ontwikkeling te karakteriseren als een beweging van woorden naar daden, van vrijblijvende opmerkingen naar steeds striktere handelingen, bovendien van beleid tegen racisme in zijn algemeenheid naar beleid dat specifiek gericht was op de situatie in Zuid-Afrika. In deze sectie zal geprobeerd worden de gesignaleerde trend te verklaren en tevens zal de samenhang tussen de diverse verklaringen gezocht worden.

Een eerste verklaring valt te vinden in de verslechtering van de situatie in Zuid-Afrika. Naarmate de jaren verstreken, werd niet alleen duidelijker wat de consequenties van de apartheid waren, maar werd het apartheidsregime zelf ook steeds strenger. Niet alleen voor de WCC, maar ook, zoals we later zullen zien, voor andere kerkelijke organen, vormde de verslechtering van de situatie in Zuid-Afrika een stimulans om het eigen beleid aan te scherpen. Chronologisch valt onder meer op de volgende gebeurtenissen te wijzen. Het bloedbad van Sharpeville in 1960 is reeds genoemd. In 1964 werd een aantal leiders van het African National Congress, de georganiseerde zwarte oppositie, tot een levenslange gevangenisstraf veroordeeld. Onder hen was ook Nelson Mandela³⁴. Wetten die het mogelijk maakten om iemand zonder aanklacht vast te houden werden steeds meer uitgebreid, tot dit in 1976 voor onbeperkte duur mogelijk werd, zonder tussenkomst van een rechter³⁵. Eveneens in 1976 vond een bloedbad plaats in Soweto, dat, meer nog dan Sharpeville³⁶, internationale aandacht trok. Het protest tegen de verplichte invoering van het Afrikaans, de taal van de heersende bevolkingsgroep, in het onderwijs, werd hier door de politie neergeslagen. Hierbij, en bij de rellen die volgden, kwamen honderden mensen om het leven. In 1977 kwam Steve Biko, leider van de *Black Consciousness Movement*, onder verdachte omstandigheden om het leven in een politiecel.

Deze *Black Consciousness Movement*, waardoor vanaf eind jaren '60 een nieuwe generatie Zuid-Afrikanen bewust werd gemaakt van hun situatie³⁷, valt ook in verband te brengen met een tweede verklaring voor de wijzigingen in het beleid van de WCC. Het betreft hier de verklaring van de toenemende hulpvraag vanuit Zuid-Afrika zelf. Immers, hoe moeilijker de situatie voor de zwarten in Zuid-Afrika werd, hoe meer zij met concrete hulpverzoeken een beroep deden op anderen. Hierbij gaat het zowel om de stem van belangen- of actiegroepen uit Zuid-Afrika als om de stem van de Zuid-Afrikaanse Raad van Kerken (SACC). Het belang van de vraag uit Zuid-Afrika moet geenszins onderschat worden. In dit verband is vooral de assemblee van Uppsala, waar deze stem meer dan ooit tevoren gehoord werd, van groot belang geweest voor de omslag 'van woorden naar daden'. Voor het beleid van de WCC is het zeer wel van belang geweest dat de roep om economische maatregelen steeds sterker werd. In die zin is de wijziging in het beleid van de WCC een directe reactie op de wijziging in de standpunten van groeperingen in Zuid-Afrika. Laatstgenoemden vroegen expliciet om economische acties van buitenaf:

"The Coloured Labour Party, reversing an earlier, more 'prudent' position calling for reform, has publicly called for withdrawal. The South African Students' Organization (...) has said: SASO sees foreign investments as giving stability to South Africa's

³⁴ webdossier "Nederland tegen apartheid"

³⁵ Ibidem

³⁶ Om de eenvoudige reden dat de media in 1976 veel toegankelijker waren dan in 1960, waardoor meer mensen er kennis van konden nemen. De foto van het eerste, 13-jarige, slachtoffer ging de hele wereld rond, zie hiervoor webdossier "Nederland tegen apartheid".

³⁷ Werkgroep Kairos, *Kerk en bevrijdingsbewegingen*, Utrecht: 1980, p. 33

*exploitative regime and committing South Africa's trading partners to supporting this regime. For this reason SASO rejects foreign investments. (...)*³⁸

ANC-president Chief Albert Luthuli stelde:

*“Economische boycot is één middel waarmee de wereld als geheel de Zuid-Afrikaanse autoriteiten aan het verstand kan brengen dat zij ofwel hun leven moeten beteren, of er de gevolgen van zullen moeten dragen.”*³⁹

Dit laatste citaat sluit aan bij een derde verklaring die gegeven moet worden voor het beleid van de WCC: de meervoudige strategie. In het hiervoor geschrevene kan het beeld ontstaan zijn dat de WCC een enigszins zwalkend beleid voerde, doordat zij keer op keer van strategie wisselde. Dit is echter geen correcte interpretatie. De WCC had als strategie, zoals ook uit de laatste alinea van de desinvesteringsresolutie te vinden valt, het volgen van een meervoudige strategie. Zij wilde dus geen enkele methode uitsluiten. Wanneer hierboven over een nieuwe fase is gesproken, betekent dat dus niet dat de strategie van een voorgaande fase werd verlaten: er kwam 'gewoon' een nieuwe methode bij. De keuze voor de nieuwe methode werd ingegeven door wat er noodzakelijk werd geacht - zie hier ook een verband met de voorgaande twee verklaringen - en ook daardoor valt er een ontwikkeling in het beleid van de WCC aan te duiden.

Resumerend

De WCC nam in de loop van enkele decennia steeds ingrijpendere maatregelen tegen de apartheid in Zuid-Afrika. Waar zij aanvankelijk vooral haar afschuw van racisme uitsprak en probeerde mensen met elkaar in gesprek te brengen, kwam het in 1972 tot een desinvesteringsresolutie. Voor die tijd werd er door het speciale fonds van het PCR al economische druk toegepast. Alle maatregelen tezamen hadden, in het kader van de meervoudige strategie die de WCC voorstond, ten doel om een einde te maken aan de als strijdig met het christendom ervaren apartheid. Belangrijk in de keuzes van de WCC waren de hulpvraag vanuit Zuid-Afrika, de zichtbare verslechtering van de situatie en ook de inschatting, op basis van economische overwegingen, van de gevolgen van desinvesteren.

³⁸ *Time to withdraw*, p. 17

³⁹ webdossier "Nederland tegen apartheid"

I.3 Raad van Kerken in Nederland (RvK)

Nu uiteengezet is wat er in de WCC is besloten en waarom, zullen we in deze paragraaf nader bekijken hoe dit is verwerkt in de RvK. Dit is een overkoepelend verband van kerken in Nederland, kleiner dan de WCC, maar groter dan de diverse synodes. Vandaar dat de RvK hier behandeld wordt, nadat de WCC aan bod is gekomen en voordat de synodes van respectievelijk de hervormde en de gereformeerde kerk de revue zullen passeren. Voor alle volledigheid wordt hier vermeld dat de RvK “*in zijn huidige vorm (...) in 1968 (werd) opgericht*”⁴⁰, dus toen de discussie in de WCC al enkele decennia bezig was.

In de nu volgende secties zal de omgang met het beleid van de WCC aan bod komen, door eerst een tweetal adviezen van de sectie internationale zaken aan de RvK tegen het licht te houden. In deze adviezen levert de sectie commentaar op resoluties van de WCC, met in elk advies zowel de verwoording van het meerderheids- als van het minderheidsstandpunt, waardoor zij een uitstekend beeld bieden van de discussies die de WCC met haar anti-apartheidsbeleid opriep binnen de RvK. Vervolgens zal een tweetal consultaties van de RvK aan bod komen, waar uitdrukkelijk is gesproken over economische acties tegen de apartheid. Waar de twee rapporten een overzicht bieden van de onderliggende discussies, bieden de twee consultaties een beeld van de uiteindelijk (de consultaties vonden beide plaats nadat de rapporten verschenen waren) ondernomen acties.

Rapport: PCR en geweld

Onder de titel “*Bevrijding als opdracht van de kerken*” verscheen een rapport van de sectie internationale zaken waarin het PCR werd geëvalueerd. De sectie nam niet in zijn geheel verantwoordelijkheid voor dit lijvige rapport: de analyses van de achtergronden, totstandkoming en uitwerking van het PCR kwamen expliciet voor rekening van de rapporteur, terwijl het beleidsadvies wel door de gehele sectie werd gedragen, met dien verstande dat 17 van hen het meerderheidsadvies onderschreven en twee leden een minderheidspositie innamen⁴¹. De sectie had hier duidelijk te maken met een gevoelige en complexe materie.

Alvorens in te gaan op de discussie omtrent het steunen van geweld, die oplaaide naar aanleiding van de begunstigden van het speciale fonds, is het goed om eerst duidelijk te maken waarom er ook binnen de RvK omvangrijke en stevige discussies op gang kwamen. De gedachte kan zich hier opdringen dat de discussie die al binnen de WCC was gevoerd, hier nog eens dunnetjes over wordt gedaan. Hier blijkt echter een belangrijke (ontbrekende) schakel in de uitvoering van beleid: communicatie. Herhaaldelijk komt uit het rapport van de sectie naar voren dat zij vindt dat de WCC te weinig inzicht in haar motieven geeft en vooral te weinig signalen afgeeft over mogelijk in te slaan beleidswegen. Er wordt zelfs gesproken van wat wel een top-down benadering genoemd zou kunnen worden⁴². Dit verklaart dat er op landelijk niveau misschien wel net zo veel gediscussieerd is als op mondiaal niveau al gedaan was.

Het onderwerp waarop voor- en tegenstanders van steun aan het PCR en zijn economische component, het speciaal fonds, het verst van elkaar verwijderd zijn, betreft het mogelijk steunen van geweld. Een deel van het geld uit het speciaal fonds ging naar groeperingen die ook gebruik maakten van geweld. Het was feitelijk onmogelijk om uit te sluiten dan wel te bevestigen dat het geld van het speciaal fonds ook voor dit doel in werd gezet. In de criteria die het PCR handhaafde voor uitkeringen uit haar fonds vallen namelijk de twee volgende bepalingen te vinden:

⁴⁰ www.raadvankerken.nl

⁴¹ *Bevrijding als opdracht van de kerken*, pp. 3-4

⁴² *Idem*, p. 31

“2) De doeleinden van de organisaties mogen niet in strijd zijn met de algemene doelstellingen van de wereldraad en zijn afdelingen en de uitkeringen moeten worden gebruikt voor humanitaire activiteiten (...).

3) De uitkeringen worden gedaan zonder controle op de wijze waarop zij worden besteed, maar zij zijn bedoeld als een uitdrukking van verbondenheid (...) met de zaak van economische, sociale en politieke rechtvaardigheid die deze organisaties bevorderen.”⁴³

Samengevat: het is niet de bedoeling dat het geld voor geweld wordt gebruikt, maar er is geen controle op en er hoeft geen verantwoording over af worden gelegd. Financiering van geweld door de WCC kan bevestigd noch ontkend worden. Dit maakte de discussie er zeker niet makkelijker op.

Dat zou nog wel overkomelijk zijn wanneer het hier om een niet al te belangrijk onderwerp ging. Maar juist geweld is in de geschiedenis van het christendom altijd een heikel punt geweest. De vraag naar gebruik van geweld wordt wel genoemd als een van de spanningen in de christelijke ethiek die al met de Bijbel gegeven zijn⁴⁴. Grofweg heeft de discussie zich altijd bewogen tussen de twee polen van pacifisme enerzijds en de rechtvaardige oorlog anderzijds. Het is echter de vraag of het geweld van bevrijdingsbewegingen binnen deze categorieën past.

Ook in het advies van de sectie internationale zaken over het PCR is de visie op de geoorlooftheid van geweld het breekpunt geweest tussen de meerderheid en de minderheid. Het is hier echter niet zo zwart-wit als in de vorige alinea voor werd gesteld. Eigenlijk is de gehele sectie er wel van overtuigd dat de kerk, als laatste redmiddel, haar toevlucht zou kunnen zoeken tot het steunen van geweld (dus nooit het zelf gebruiken van geweld). De kerk is namelijk geroepen om structuren die strijdig zijn met het evangelie aan te vechten. Nietsdoen betekent instemmen met het kwade, maar de kerk heeft in eerste instantie alleen geweldloze strategieën tot haar beschikking. Voorbeelden hiervan zijn getuigend protest en humanitaire hulp. Wanneer alle andere middelen niet toereikend zijn, kan het geoorloofd zijn om, als uiterste mogelijkheid, gewelddadig verzet te steunen. Hierbij moet dan altijd gekeken worden naar de verwachte gevolgen van het geweld: zal dit binnen afzienbare tijd de gewenste verandering tot stand kunnen brengen en zullen de offers die verwacht kunnen worden in verhouding staan tot het doel⁴⁵?

Het is echter precies in het antwoord op deze laatste vragen waarin de meerderheid en de minderheid binnen de sectie internationale zaken verschillen. De minderheid heeft als

“hoofdbezwaar tegen het Programme to Combat Racism (...) de beleidsconclusies en de lichtvaardigheid waarmee men in de situatie meent te kunnen optreden. De bevrijdingsbewegingen houden voor het belangrijkste land (de republiek van Zuid-Afrika) voorlopig geen werkelijk gevaar in, maar kunnen wel leiden tot vormen van geweld zoals we dat in de afgelopen jaren elders hebben kunnen waarnemen. De aanslagen op onschuldigen op vliegvelden of bij sportevenementen, de bommen in restaurants of shopping centers in Ulster, het kapen van vliegtuigen en het ontvoeren van personen zijn vormen van zinloos terrorisme, die onnoemelijk veel leed kunnen veroorzaken zonder enig ‘bevrijdend’ effect. Door hun polariserende werking roepen zij alleen verbittering op en tegen-acties zoals we die hebben gezien in Sharpeville. De kerken moeten niet, in welke vorm ook, mede-schuldig worden aan toekomstige Sharpevilles.”⁴⁶

⁴³ Idem, p. 15

⁴⁴ Wogaman, J.P., *Christian Ethics, a historical introduction*, Louisville: Westminster/John Knox, 1993, pp. 10-2

⁴⁵ *Bevrijding als opdracht van de kerken*, pp. 58-60

⁴⁶ Idem, p. 87

Deze analyse is volstrekt tegenstrijdig aan de analyse van de meerderheid van de sectie. Hierbij is opgemerkt dat een aantal leden van deze meerderheid op heeft laten tekenen in gewetensnood te verkeren ten aanzien van de steun aan gewapend geweld⁴⁷. Toch stelt de meerderheid:

“(b)ij het streven naar afschaffing van de blanke dominantie zijn de bevrijdingsbewegingen steeds meer een feitelijk onmisbare rol gaan vervullen. Zonder afbreuk te doen aan de vele belangrijke bijdragen van andere zijde - waaronder ook de kerken - kan worden gesteld, dat de bevrijdingsbewegingen van centrale betekenis zijn geweest voor de politieke bewustwording van de raciaal onderdrukten. En het is vooral aan de door hen in Zuidelijk Afrika verworven machtspositie toe te schrijven, dat het verzet van de onderdrukte bevolking praktisch niet meer ongedaan te maken is en in kracht blijft toenemen. Steeds meer worden de bevrijdingsbewegingen door de onderdrukten als hun werkelijke vertegenwoordigers gezien en door de buitenwereld als zodanig erkend. (...) Het zijn deze bevrijdingsbewegingen geweest die hebben bewerkt, dat de afrikaanse staten duidelijker en krachtiger dan aanvankelijk zijn gaan opkomen voor de afschaffing van apartheid en kolonialisme in Zuidelijk Afrika en dat de internationale gemeenschap deze vraagstukken niet meer kan negeren, of verwaarlozen.”⁴⁸

De voornaamste beweegreden hangt dus sterk samen met de geweldsvraag, namelijk: of, gezien de situatie, het steunen van bewegingen die geweld gebruiken als een zinvolle laatste mogelijkheid van de kerken wordt gezien. De analyse van de situatie loopt zo uiteen dat de antwoorden op deze vraag ook diametraal tegenovergesteld uitkomen.

Het uiteindelijke advies van de sectie internationale zaken aan de RvK is om het PCR wel te steunen; RvK en haar lidkerken wordt bovendien geadviseerd om bij te dragen aan het speciale fonds en tevens het beleid inzake dit fonds kritisch te volgen⁴⁹. Tenslotte wordt vermeld dat er, in de verschillen van opvatting over het aanpakken van racisme, ruimte is voor meervoudige strategieën, zoals ook al door de WCC benadrukt⁵⁰. Hiermee wordt vooral bedoeld dat het steunen van geweld een allerlaatste mogelijkheid is die te allen tijde moet worden afgewogen tegen alternatieven. In alle gevallen is gesprek en toenadering, zo mogelijk, de geprefereerde weg.

Rapport: desinvesteren

In vervolg op de studie over het PCR, nam de sectie internationale zaken van de RvK ook de desinvesteringsresolutie in beraad⁵¹. Bijzonder aan de nota die hierover is geschreven, is dat hierin geen advies wordt gegeven. De sectie zegt geen volmondig ja, maar ook geen volmondig nee op de vraag van de WCC. De nadruk wordt in de nota gelegd op het belang van opinievorming. De discussie over al dan niet desinvesteren wordt als een belangrijk onderdeel van het proces ervaren. De sectie roept dan ook kerken en individuele kerkleden op, om zelf informatie in te winnen en eigen verantwoordelijkheden te nemen. In dit proces van meningsvorming en eventueel tot actie overgaan, wil de sectie met haar nota een bijdrage leveren door een aantal argumenten en overwegingen te berde te brengen⁵².

Toch kan gesteld worden dat deze nota wel degelijk meer is dan een opinievormende bijdrage. Ook dit rapport besluit namelijk met zowel een meerderheids- als een minderheidsstandpunt. Dan valt het niet vol te houden dat er in het geheel geen stelling wordt genomen. Blijkbaar was de sectie beducht voor ieder verwijt als zou zij mensen

⁴⁷ Idem, p. 82

⁴⁸ Idem, p. 83

⁴⁹ Idem, p. 86

⁵⁰ Idem, pp. 87-8

⁵¹ *Buitenlandse investeringen in zuidelijk Afrika, een advies aan de raad van kerken in Nederland opgesteld door de sectie internationale zaken*, Amersfoort: De Horstink, 1975

⁵² Idem, pp. 10-1

aanzetten tot economische boycot, of als zou zij mensen hier juist van weerhouden. Ook deze opstelling geeft wel aan dat we hier te maken hebben met gevoelige materie.

Het verschil van mening tussen de meerderheid (23 personen) en de minderheid (één persoon), betreft twee belangrijke vraagstukken. Het eerste behelst de vraag of *“het op de weg van kerken ligt om economische oorlogsverklaringen af te geven”*⁵³. De meerderheid volgt in dit verband de redenering dat

*“de huidige maatschappij-structuur fundamenteel onrechtvaardig is, dat wijzelf medeverantwoordelijk zijn voor dat onrecht, en dat wij derhalve geroepen zijn om die hulp te bieden die de mensen daar in staat stelt de weg uit het onrecht te vinden.”*⁵⁴

De minderheid stelt echter dat het

*“de taak van de Kerk (is) tegenstellingen te doorbreken, de oplopende polarisatie af te remmen en de explosies, die automatisch zullen volgen, te voorkomen. (...) Op het ogenblik dat de Kerk zelf voor Verenigde Naties gaat spelen, is dit in de grond een terugval in heidendom en een verloochening van haar opdracht. Man kan een oproep van de zijde van de Kerk tot werkelijke strijd niet uitsluiten, maar dan alleen in de meest extreme gevallen, zoals wij die in deze eeuw wel hebben meegemaakt. Maar die situatie doet zich in Zuid-Afrika niet voor.”*⁵⁵

In het minderheidsstandpunt wordt verwezen naar de Tweede Wereldoorlog, een belangrijk aspect in allerlei argumenten. Hier zullen we later nog op terugkomen. Op dit moment is het van belang te constateren dat het denken over de taak van de kerk en de middelen die haar bij deze taak gegund zijn, bepaalt wat voor positie men kiest inzake desinvesteren.

Het tweede vraagstuk dat leidde tot het uiteengaan van meerderheid en minderheid, was de vraag naar de effectiviteit van economische maatregelen. Dit punt is ondergeschikt aan het eerste: immers, als men er al van overtuigd is dat het niet op de weg van de kerk ligt om economische drukmiddelen te gebruiken, is het bijzaak of deze wel of niet zouden werken. Maar het is wel een extra argument voor de tegenstanders in het debat met de voorstanders.

Het belangrijkste argument van de minderheid binnen de sectie is, dat de gedachte van desinvesteren strijdig is met de moderne economische wetten. Immers, een land of een bedrijf kan wel zijn investeringen uit Zuid-Afrika terugtrekken, maar er is altijd wel een ander bereid om deze plaats over te nemen, waardoor het gewenst effect - een isolatie van de economie van Zuid-Afrika - nooit bereikt zal worden. Erger nog, op deze manier krijgen juist die landen invloed in Zuid-Afrika, waarvan de westerse wereld dat helemaal niet toejuicht, zoals Japan en allerlei Arabische landen⁵⁶.

De meerderheid daarentegen is ervan overtuigd dat het nog maar de vraag is of Japan en Arabische landen werkelijk substantieel zullen willen investeren in Zuid-Afrika. Bovendien noemt zij een aantal andere voordelen dat aan terugtrekking uit Zuid-Afrika is verbonden. Ten eerste valt hier de *“interne betekenis - bevrijding uit eigen gewetensnood”* te noemen, maar ook de signaalfunctie ten opzichte van de partijen in Zuid-Afrika, de voorbeeldfunctie voor andere bedrijven in de westerse wereld, een vermindering van de pro-apartheidslobby op de westerse regeringen en tenslotte een opiniërende functie voor de openbare mening in de westerse wereld moeten niet over het hoofd gezien worden⁵⁷.

⁵³ Idem, p. 31

⁵⁴ Idem, p. 25

⁵⁵ Idem, p. 32

⁵⁶ Idem, pp. 31-2

⁵⁷ Idem, pp. 20-1

Aan deze discussie vallen twee zaken op. Ten eerste, dat het moeilijk, zo niet onmogelijk, is om de effecten van desinvesteren te voorspellen. Economie is mensenwerk en verloopt niet, zoals bijvoorbeeld natuurkunde, volgens natuurwetten. Dat maakt de discussie alleen maar ingewikkelder. Het tweede wat opvalt is, dat er nogal verschillend gedacht wordt over het niveau waarop de effecten van desinvesteren gezocht moeten worden. De meerderheid noemt een aantal functies dat niet per se als economische gevolgen gezien kan worden, terwijl de minderheid puur kijkt naar wat de gevolgen voor de economie zijn. Blijkbaar is desinvesteren als economisch drukmiddel niet alleen bedoeld voor de economie.

In dit verband is het opvallend, dat de meerderheid stelt dat het

“een misvatting (is) (...), te menen dat er een economisch mechanisme is dat kan worden aangewend om politieke herstructurering te bewerkstelligen. Een dergelijke, in wezen marxistische redenering is (...) verworpen.”⁵⁸

De mogelijkheden van economische drukmiddelen worden door de meerderheid vooral hierin gezocht, dat de bestaande economische relaties een aanknopingspunt bieden om in dialoog te treden over de apartheid. Hieruit mag wel worden afgeleid dat desinvesteren niet de eerste keuze is voor de meerderheid, omdat daarmee ook direct de relatie en dus de mogelijkheid tot gesprek verworpen is. Pas in uiterste instantie kan desinvesteren een goede mogelijkheid zijn. Ook desinvesteren staat dus, net als het steunen van geweld met geld, in het kader van de meervoudige strategieën. Beide zijn een laatst mogelijke optie.

Hoewel de nota van de sectie dus geen advies wil geven, kan uit het standpunt van de meerderheid wel afgeleid worden dat de desinvesteringsresolutie, hoewel kritisch behandeld, als laatste redmiddel wordt gezien om veranderingen te bewerkstelligen.

Consultatie: Driebergen 1977

In mei 1977, dus kort na het verschijnen van de twee boven genoemde rapporten, werd in Driebergen een consultatie gehouden van de RvK. Hier werd gesproken over het beleid dat gevoerd zou worden met als doel de afschaffing van de apartheid. Economische en politieke maatregelen werden met nadruk bij dit beleid betrokken⁵⁹. Naar aanleiding van deze consultatie werd onder andere de eerder genoemde sectie internationale zaken weer gevraagd zich te beraden over desinvesteren. Op basis van hun reactie, alsmede die van de werkgroep Raciale vraagstukken, werd in 1978 door de RvK besloten een achttal voorstellen aan haar lidkerken voor te leggen. Hieronder waren de voorstellen:

“3. Aan alle in Nederland gevestigde reisbureaus de vraag voor te leggen hun activiteiten inzake toerisme naar Zuid-Afrika te beëindigen. Te zijner tijd zal de raad een afschrift van deze brief aan zijn lidkerken toezenden;
5. Zowel vestigingsinvesteringen als vervangingsinvesteringen en uitbreidingsinvesteringen zijn te veroordelen als een ongewenste belangenvervlechting met en een onverantwoorde ondersteuning van de onderdrukkende partij in het escalerende rassenconflict in Zuid-Afrika.”⁶⁰

Op basis van dit vijfde voorstel werd vervolgens een aantal voorstellen gedaan waarin op diverse argumenten in werd gegaan waarmee druk uitgeoefend kon worden op bedrijven. Zo werd in 1978 dus door de RvK aan haar lidkerken aangeraden om economische drukmiddelen te gebruiken om de apartheid te beëindigen.

⁵⁸ Idem, p. 26

⁵⁹ Brouwer, R., *Tussen mondialisering en polarisatie, Analyse van de vervreemding bij een aantal synodeleden van het door de beleidsbepalers voorgestelde beleid, naar aanleiding van een beschouwing van het Zuid-Afrikabeleid van de Nederlandse Hervormde Kerk van 1945 tot 1987*, Utrecht, 1987, p. 42

⁶⁰ *Dit glo u tog ook?*, p. 47

Consultatie: Amersfoort 1985

In november 1985 werd een tweede consultatie over het beleid betreffende apartheid opgezet door de RvK. Deze consultatie hing sterk samen met die van acht jaar eerder, zo blijkt wel uit de woorden van Van den Heuvel, wanneer hij aangeeft wat de aanleidingen waren voor deze tweede consultatie. Als eerste noemt hij de vraag van met name vertegenwoordigers van de Raad van Kerken van Zuid-Afrika (SACC) om een dergelijke consultatie. Hierbij moet ook vermeld worden dat de SACC in 1985 in een resolutie aan haar lidkerken, verwante organisaties en de internationale gemeenschap had gepleit voor desinvestering⁶¹. Als tweede aanleiding noemt hij:

*“wat hadden de Nederlandse kerken gedaan met de aanbevelingen van 1977? Zeker, een aantal Nederlandse kerken had, na moeizame debatten, die aanbevelingen overgenomen. Dat was al heel wat, maar niet genoeg. Niet of de aanbevelingen waren overgenomen, maar of ze waren uitgevoerd was de vraag, die in Amersfoort moest worden beantwoord.”*⁶²

Verdere aanleidingen volgens Van den Heuvel waren het beleid van de Nederlandse regering (veel woorden, maar geen daden) en de voortdurende discussie over de verhouding tussen kerk en politiek. Wat Van den Heuvel niet als aanleiding noemt, maar wat wel een grote rol heeft gespeeld op de consultatie in Amersfoort, was het in september 1985 verschenen *“Kairos-document”*⁶³. Dit in Zuid-Afrika door Zuid-Afrikanen opgestelde document, was, blijkens de ondertitel, *“een theologisch commentaar op de politieke crisis in Zuid-Afrika”*. In dit document werden de zogeheten staatstheologie en de kerktheologie afgewezen en werd gepleit voor een profetische theologie. Dit document eindigt met een uitdaging aan kerken en christenen wereldwijd. Zij worden tot actie uitgedaagd. Deze uitdaging heeft de RvK dus ook in zijn consultatie van 1985 aangenomen. De deelnemers aan de consultatie schreven een brief aan de opstellers van het Kairos-document waarin zij hun waardering voor het document uitspraken en tevens aangaven dat zij voornemens waren dit document *“in de kerken in Nederland op alle niveaus aan de orde te stellen.”*⁶⁴

Deze consultatie resulteerde in een groot aantal aanbevelingen. Voor ons onderwerp van onderzoek zijn vooral de volgende aanbevelingen van belang:

“Aanbeveling C1: De consultatie spreekt zich uit voor het verbreken van alle economische en financiële contacten met de blanke Zuidafrikaanse economie en voor alomvattende, verplichtende economische sancties tegen Zuid-Afrika, en roept de Raad van Kerken in Nederland en alle daarbij aangesloten kerken op om deze uitspraak over te nemen.

Aanbeveling C2: De consultatie roept kerken, kerkelijke instellingen en individuele kerkleden op om binnen een termijn van twaalf maanden hun beleggingen te verkopen in bedrijven welke investeren in en handel drijven met Zuid-Afrika. De consultatie denkt hierbij aan de kerkelijke pensioenfondsen en andere beleggingen van kerkelijke instellingen. (...)

Aanbeveling C3: Gezien de strategische rol welke bedrijven als Shell en Philips spelen in de ondersteuning van de machtspositie van de blanke minderheid in Zuid-Afrika (...) roept de consultatie kerken, kerkelijke instellingen en individuele kerkleden op over te gaan tot de onmiddellijke verkoop van de aandelen in deze twee bedrijven als een eerste stap (...)

Aanbeveling C5 c) De consultatie verzoekt de Raad van Kerken om, in navolging van de synodebesluiten te dezen van de Nederlandse Hervormde Kerk en de

⁶¹ Aangenomen op 28 juni 1985, Het uur van de waarheid, Consultatie over Zuid-Afrika van de Raad van Kerken in Nederland, *Wereld en Zending, tijdschrift voor missionaire informatie en bezinning*, Grave, 1986/1, pp. 72-3

⁶² Heuvel, A.H. van den, 'Waarom een consultatie over Zuid-Afrika?', in: Het uur van de waarheid, p. 5

⁶³ Vertaling verschenen in: Het uur van de waarheid, pp. 9-31

⁶⁴ Het uur van de waarheid, p. 38

Gereformeerde Kerken in Nederland, er bij de Nederlandse regering op aan te dringen zich aan te sluiten bij het vrijwillige olie-embargo van de Verenigde Naties en daarmee uitvoering te geven aan de meerderheidsuitspraak van het Nederlandse parlement op dit punt.”⁶⁵

Overzicht

In de RvK is een tweetal acties van de WCC, te weten het PCR en de desinvesterings-resolutie, kritisch besproken. Over beide is ondanks een overweldigende meerderheid binnen de sectie internationale zaken, door deze sectie geen eensluidend advies gegeven. Centrale argumenten in de discussie zijn de visie op de kerk (mag zij geweld ondersteunen, is het haar taak om zich met economische en politieke kwesties te bemoeien), de inschatting van de situatie in Zuid-Afrika en de verwachte effectiviteit van voorgestelde maatregelen.

Deze argumenten hebben een prominente plaats gekregen in het debat. Er is echter ook een aantal argumenten op te sommen dat, hetzij bewust, hetzij onbewust, op de achtergrond mee resoneert. Hierbij valt in eerste instantie te denken aan angst voor het communisme. Het is niet voor niets zo dat de sectie nadrukkelijk afstand neemt van het marxisme. In de tijd van de koude oorlog, waarin deze debatten geplaatst moeten worden, speelde angst voor het oosten een grote rol.

Op de tweede plaats speelt op de achtergrond ook de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog mee. In het hierboven aangehaalde citaat van de minderheid blijkt dit, maar ook op andere plaatsen. Later in dit hoofdstuk zullen we dit nog uitgebreid tegenkomen, maar hier kan alvast gezegd worden dat in de jaren '70 de vraag naar goed en slecht, de vraag naar wat men in de periode 1940-'45 heeft gedaan en had moeten doen, een grote rol speelde in het denken. Het aanhalen van de Tweede Wereldoorlog was destijds - en misschien nog steeds wel⁶⁶ - een argument met een sterke gevoelslading waartegen het moeilijk rationeel argumenteren was.

Het rapport over het PCR valt te beschouwen als een verwoording van de positie van de RvK in dezen. Nogmaals: het rapport besloot met het advies om het PCR te steunen, bij te dragen aan het speciale fonds en alle ontwikkelingen kritisch te blijven volgen.

Ondanks een gebrek aan een eensluidend advies van de sectie internationale zaken, heeft de RvK zich in een tweetal consultaties uitgesproken voor economische sancties tegen Zuid-Afrika. Belangrijke factoren hierbij waren het beleid van de WCC en de vraag vanuit Zuid-Afrika, zowel van de SACC als van het Kairos-document. Opvallend is, dat de RvK inzake een olieboycot aansluit bij besluiten van NHK en GKN. Dit biedt een aanknopingspunt om te stellen dat de wisselwerking tussen WCC, RvK en afzonderlijke synodes niet zozeer een top-down relatie is, waarbij besluiten van overkoepelende organisaties 'naar beneden' door worden gegeven en daar moeten worden geïmplementeerd, maar dat er een andere relatie, een wisselwerking, verondersteld moet worden.

⁶⁵ Idem, pp. 65-6

⁶⁶ Zie bijvoorbeeld de discussie omtrent holocaust-vergelijkingen: *Een drastische metafoor*, Trouw 25 oktober 2006, archieff.trouw.nl/artikel?text=huizinga&SORT=date&ED=ola&SEC=%2A&SO=%2A&PRD=20y&fdoc=1

I.4 Nederlandse Hervormde Kerk (NHK)

In deze en de volgende paragraaf zal van de twee grote Nederlandse protestantse kerkgenootschappen besproken worden hoe zij om zijn gegaan met het gebruiken van economische drukmiddelen in de onderhavige casus⁶⁷. Omdat de hervormde en de gereformeerde kerk hier, om verschillende redenen, ieder een andere koers in hebben gevaren, worden zij afzonderlijk behandeld. De NHK, in tegenstelling tot de gereformeerde kerken vanaf de oprichting lid van de WCC, raakte eerder betrokken bij initiatieven van de WCC en zal daarom als eerste aan bod komen.

Om het beleid van de NHK goed weer te kunnen geven, zullen we eerst ingaan op de diverse manieren waarop deze kerk betrokken was bij de apartheid in Zuid-Afrika. Vervolgens zal een korte schets worden gegeven van het beleid van de NHK. Daarna zullen de argumenten uit de discussies rondom het gebruik van economische drukmiddelen naar voren komen. Tenslotte zal duidelijk worden gemaakt dat er tussen beleid en praktijk bij de NHK een grote kloof gaapte, waardoor de genomen besluiten nooit ten uitvoer zijn gebracht.

Betrokkenheid

Wanneer gekeken wordt naar de manier waarop de NHK betrokken was bij de apartheid in Zuid-Afrika valt een aantal - niet met elkaar corresponderende - vlakken aan te wijzen waarop deze betrokkenheid vorm kreeg. Als eerste moet hier de persoonlijke betrokkenheid genoemd worden. Zowel binnen de WCC als binnen de RvK maakte een aantal mensen van hervormde komaf zich sterk voor acties tegen de apartheid. Hieronder vallen de eerder genoemde W.A. Visser 't Hooft en A.H. van den Heuvel, maar ook bijvoorbeeld J.J. Buskes, J.C. Hoekendijk en H. Berkhof. Deze mensen hebben, door hun invloed, een belangrijke rol gespeeld in het denken van de NHK over de apartheid. Hierbij moet overigens niet alleen gedacht worden aan invloed op synodaal niveau, maar ook aan invloed op plaatselijk en individueel niveau: zo schreef Van den Heuvel een persoonlijk en indringend boekje getiteld "*Om de vrede van de strijd*"⁶⁸, dat bedoeld was om de hervormden voor te lichten over noodzaak en betekenis van het speciaal fonds en op deze manier niet alleen meer begrip, maar ook meer bijdragen te krijgen voor dit fonds. Voor de goede orde moet hier vermeld worden dat binnen de NHK ook werd gesympathiseerd met het gedachtegoed van de apartheid, bijvoorbeeld (maar niet geheel en niet uitsluitend) binnen de Gereformeerde Bond.

Op institutioneel gebied bestonden er andere banden tussen de NHK en Zuid-Afrika. De Nederduitsch Hervormde Kerk van Afrika, het kerkgenootschap dus dat bij de consultatie van Cottesloe had verklaard dat apartheid de oplossing en niet de oorzaak van het rassenprobleem was⁶⁹, was van oorsprong verbonden met de NHK. Toen de NHKA vlak na de consultatie van Cottesloe uit de WCC stapte, bleef de NHK proberen om contacten met haar te onderhouden. Daartoe moest voorzichtig te werk worden gegaan. Zo verscheen er in 1962 een herderlijk schrijven van de synode van de NHK, waarin racisme expliciet werd veroordeeld. In de formuleringen in dit schrijven is er alles aan gedaan om te voorkómen dat de NHKA zich aangesproken zou voelen. Zo wordt voortdurend over discriminatie en racisme in algemene zin gesproken en wordt rassendiscriminatie af en toe "*apartheidspolitiek*"⁷⁰ genoemd, tussen aanhalingstekens geplaatst. De NHKA voelde zich echter wel aangesproken, hetgeen bleek uit de gepikeerde reactie⁷¹.

⁶⁷ Hoewel NL veel meer kerkgenootschappen kent, die ook in deze casus een eigen rol hebben gespeeld, is er vanwege de tijd en omvang die een volledig overzicht van de kerken in NL met zich mee zou brengen, voor gekozen om dit te beperken tot de NHK en de GKN. Omdat zij groot zijn en omdat zij banden hadden met kerken in Zuid-Afrika (wat voor bijvoorbeeld de R.-K. kerk anders lag), is voor deze twee kerkgenootschappen gekozen.

⁶⁸ Heuvel, A.H. van den: *Om de vrede van de strijd, achtergronden en feiten van het Speciale Fonds ter Bestrijding van het Rassisme, op verzoek van het Breed Moderamen van de Generale Synode der Nederlandse Hervormde Kerk aangeboden aan kerkeraden en gemeenten*, 1977

⁶⁹ Zie p. 5

⁷⁰ *Het rassenvraagstuk*, p. 11

⁷¹ Verwoord in *Gelyke geleentheid*

De NHKA was echter niet het enige andere kerkelijke instituut waarmee de NHK zich verbonden voelde. Bij het te vormen beleid werd ook nadrukkelijk gekeken naar WCC, RvK en, in een later stadium, de GKN. In de verklaringen van of de voorbereidende stukken voor de synode van de NHK wordt dikwijls verwezen naar wat al reeds in andere organen is gezegd of gedaan. Zoals al genoemd, was de eerste secretaris-generaal van de WCC afkomstig uit de NHK. Daardoor was de NHK vanaf het begin niet alleen betrokken bij de WCC, maar ook bij diens uitspraken en handelingen (PCR) tegen de apartheid⁷². Ook de WARC (*World Alliance of Reformed Christians*) was voor de NHK een inspiratiebron in haar besluiten, zeker nadat, onder voorzitterschap van de Zuid-Afrikaan Boesak, de WARC apartheid als onchristelijk betitelde en de kerken in Zuid-Afrika die apartheid steunden verweet strijdig met het evangelie te handelen⁷³. De NHK opereerde dus duidelijk niet als een eilandje wanneer het gaat om de koers die zij inging inzake apartheid.

Beleid

Het beleid dat de NHK volgde in de loop der jaren, valt het duidelijkst te schetsen in haar eigen woorden. In 1982 werd het volgende besluit aangenomen, ingeleid met een anamnese van daden van de NHK en andere voor haar belangrijke organen:

“De generale synode, bijeen in haar vergadering van 19 november 1982, overwegende

- *dat zij in 1962 zich heeft uitgesproken over het rassenvraagstuk, waarbij zij iedere discriminatie naar ras veroordeelde,*
- *dat zij in 1971, na het breed moderamen daartoe tevoren gemachtigd te hebben, het Programma ter Bestrijding van het Racisme van de Wereldraad van Kerken heeft aanvaard,*
- *dat zij in 1973 besloot tot instemming met de toepassing van de investeringsvoorwaarden van de Nederlandse vakbeweging,*
- *dat zij in 1974 emigratie naar Zuid-Afrika ontried en opriep tot een bewust koop- en consumptiegedrag ten aanzien van produkten uit Zuidelijk Afrika,*
- *dat zij in 1975 zich heeft uitgesproken tegen nieuwe investeringen,*
- *dat zij in 1977 op grond van principiële afwijzing van de apartheid een krachtig pleidooi heeft gedaan voor betrokkenheid van alle bevolkingsgroepen in Zuid-Afrika bij de toekomst van het land,*
- *dat zij in 1978 besloot de communicatie met en tussen de christenen in Zuid-Afrika, tot welke groepering of ras zij mogen behoren, te blijven bevorderen vanuit solidariteit met de zwarte kerken; contacten met groeperingen in de Zuidafrikaanse bevrijdingsstrijd, zowel in als buiten Zuid-Afrika, te intensiveren; met andere kerken in de Raad van Kerken verdere economische maatregelen bij regering en bedrijfsleven te bepleiten,*
- *dat de Raad van Kerken reeds op 12 april 1978 aan zijn lid-kerken voorstellen deed inzake desinvestering,*
- *dat de synode zich in november 1979 heeft aangesloten bij de brief van de Raad van Kerken inzake een olie-embargo,*
- *dat de synode van de Gereformeerde Kerken zich dit voorjaar bij de voorstellen van de Raad van Kerken heeft aangesloten,*
- *dat de WARC in zijn Algemene Vergadering te Ottawa in 1982 het racisme en de apartheid op grond van het reformatorisch belijden veroordeelde,*
- *dat enige werkelijke verbetering in het lot van hen die lijden onder de apartheidspolitiek, tot haar diepe ontsteltenis uitblijft,*

⁷² Schipper, J. i.s.m. Werkgroep Kairos, *Nederlandse Kerken en Zuidelijk Afrika*, Kairos mini-brochure nr. 8, Utrecht, 1980, p. 9

⁷³ Verklaring opgenomen in *Dit glo u tog ook?*, pp. 52-6

besluit

(...) 3. c. *desinvesteringen in de meest uitgebreide zin te bevorderen, in aansluiting op het beleid van de Raad van Kerken in Nederland en contacten met het bedrijfsleven op te nemen, zowel met de directies als de ondernemingsraden, om daarop in concreto aan te dringen en begrip te wekken voor deze methode om apartheid te bestrijden;*

d. bij de Nederlandse overheid opnieuw aan te dringen zich te blijven inzetten voor een effectief olie-embargo in overeenstemming met resolutie 36/172 van de Algemene Vergadering van de V.N. december 1981 waarin lidstaten worden opgeroepen wettelijke en andere maatregelen te nemen om tot een dergelijke embargo te komen."⁷⁴

In de overwegingen gaat de NHK dus uit van een doorgaande lijn: zij plaatst de besluiten van 1982, waarvan de gedeelten over economische drukmiddelen er hier uitgelicht zijn, expliciet in het licht van de eerder genomen besluiten. Uiteraard is het nooit helemaal onverdacht wanneer over zo'n gevoelige kwestie uitspraken over het eigen handelen worden gedaan, maar gezien de datering (1982, toen Nelson Mandela nog niet vrij was en de apartheid nog niet over) mag wel aangenomen worden dat dit geen 'achteraf gesproken' woorden zijn, maar dat hierin werkelijk het beleid van de NHK wordt neergelegd.

In maart 1986 werd het Kairos-document besproken in de NHK. Vervolgens werd in november van dat jaar besloten dat de kerkelijke gelden, m.n. die van pensioenfondsen, teruggetrokken moesten worden uit bedrijven die de apartheid steunden. Voornaamste achterliggende overweging was, dat het niet aangaat, op te roepen tot terugtrekken van investeringen zonder zelf het goede voorbeeld te geven⁷⁵.

Dit beleid mag wel geschetst worden als een proces van steeds verder aanscherpen. Uit de overweging achter het laatste gedachtestreepje kan wel afgeleid worden dat de drijfveer voor het aanscherpen van het beleid gelegen is in de resultaten: de tot dan toe gehandhaafde methoden werken niet en dus zal er nu een nieuw besluit genomen worden. In dit geval is dat het bevorderen van desinvesteringen. Wat deze manier van beleidsbepaling betreft, zijn er grote overeenkomsten aan te wijzen tussen de NHK en de WCC.

Discussies

Wanneer gekeken wordt naar de argumenten in het debat over desinvesteren, vallen er ook grote overeenkomsten aan te wijzen, maar dan tussen de NHK en (de sectie internationale zaken van) de RvK. In een overzicht van het beleid van de NHK noemt haar Raad voor de zaken van Overheid en Samenleving (ROS) namelijk als terugkerende vragen de vragen naar legitimiteit van de overheid en recht van opstand en naar het gebruik van geweld⁷⁶. De mogelijke posities in antwoord op de vraag naar het gebruik van geweld zijn al in het deel over de RvK aan bod gekomen. Over het eerste vraagstuk valt hier nog te zeggen dat de Bijbeltekst Romeinen 13:1-7, waarin aan de overheid een eigen rol binnen het plan van God met de wereld wordt toebedeeld, een belangrijk argument vormt. Hoe belangrijk deze twee punten van debat waren, blijkt ook wel uit het gecursiveerde naschrift onder het reeds deels geciteerde besluit. Dit besluit is aangenomen met 40 stemmen voor en twaalf tegen; over de bezwaren van de tegenstemmers wordt gezegd:

*"(zij) waren van kerkordelijke en theologische aard. Angst voor eventueel gebruik van geweld in de vrijheidsstrijd en de vrees voor een politieke opstelling van de kerk vormden de basis van hun verweer tegen de besluiten."*⁷⁷

⁷⁴ *Dit glo u tog ook?*, pp. 80-2

⁷⁵ Brouwer, a.w., pp. 48-52

⁷⁶ *Dit glo u tog ook?*, pp. 28-30

⁷⁷ Idem, p. 82

Woorden en daden

Met deze uiteenzetting van het handelen van de NHK en haar argumenten, is echter nog niet het hele verhaal verteld. Wanneer het gaat om het terugtrekken van investeringen, is het belangrijk dat dat niet alleen gezegd, maar ook gedaan wordt. Zeker wanneer het in het kader van meervoudige strategie wordt beoefend, wanneer een stap wordt gezet omdat deze noodzakelijk geacht wordt, kan het niet zo zijn dat het bij woorden alleen blijft. Toch is dat wel het beeld dat naar voren komt wanneer de uitwerkingen van het beleid van de NHK gezocht worden. Wanneer het er namelijk om spant, in het werkelijk terugtrekken van investeringen, blijkt pijnlijk hoezeer de verantwoordelijkheden binnen een organisatie als de NHK verdeeld zijn: de synode, waarin ambtsdragers zitting hebben, kan voor een terugtrekking van gelden zijn, maar zij is niet de aangewezen instantie om dat ook echt te doen. De pensioenfondsen, die niet enkel door ambtsdragers worden beheerd, kenden een eigen bevoegdheid en hún belang en interesse lag bij het behalen van een zo hoog mogelijk rendement op de gelden voor de predikantpensioenen. Zo kon het gebeuren dat de Raad voor de Predikantpensioenen en de Generale Financiële Raad

“ongewijzigd bij hun oude beleggingsbeleid (bleven), omdat het afstoten van aandelen huns inziens een loos en niet aan het doel beantwoordend gebaar zou zijn. De Raad voor de Zending en de GDR (Generale Diakonale Raad - CSvA) besloten daarentegen de aandelen Shell en Philips, in overeenstemming met het synodebesluit, wel te verkopen.”⁷⁸

Zo valt het ietwat wrange beeld te reconstrueren van een kerk die voorop liep wanneer het ging om het steunen van PCR en andere voorstellen van WCC en RvK, die bovendien nog met een groot aantal eigen beleidskeuzes kwam, maar deze uiteindelijk niet (volledig) in daden om heeft kunnen zetten. Ons ontbreekt de ruimte om hier dieper in te gaan op de relatie tussen woorden en daden. Het is wel goed om ons te realiseren dat beleid misschien wel op papier ontstaat, maar vervolgens ook uitgevoerd moet worden, wil de relevantie ervan niet alleen op strategisch of moreel vlak gezocht worden. Dat hebben we reeds gezien bij het bespreken van de RvK (bij de aanleiding voor de consultatie 1985) en nu dus weer. Ook bij het bespreken van de opstelling van de GKN zullen we dit in het oog houden.

⁷⁸ Brouwer, a.w., p. 52

I.5 Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN)

Het beleid van de GKN inzake apartheid geeft een ander beeld dan dat van de NHK. De opzet van deze paragraaf zal, opdat de verschillen helder aan het licht komen, wel zoveel mogelijk hetzelfde zijn als de opzet van de vorige paragraaf. Dat wil zeggen dat eerst het kader geschetst zal worden waarbinnen het spreken en handelen van de GKN geplaatst dient te worden. Daarna zal een korte schets van de diverse stappen in het beleid gegeven worden en tenslotte zullen de discussies die hiermee gepaard gingen, behandeld worden. Het kopje “woorden en daden” ontbreekt, omdat de relevantie hiervan al in het vorige hoofdstuk afdoende duidelijk is gemaakt. De beperkingen van de beslissingen zullen wel aangegeven worden in de lopende tekst.

Betrokkenheid

De GKN is in 1970 lid geworden van de WCC. Dat betekent: nadat in de WCC al enkele decennia gediscussieerd was over apartheid en racisme en men inmiddels over was gegaan tot actie (PCR). Dit betekent niet dat de GKN op geen enkele manier contact had met kerken uit andere landen. De GKN was vertegenwoordigd binnen een ander verband: de GOS (Gereformeerde Oecumenische Synode)⁷⁹. Via dit orgaan had de GKN ook contact met de blanke Zuid-Afrikaanse kerken. Vooral met de Nederduits Gereformeerde Kerk (NGK) bestonden sterke banden. Deze waren niet alleen historisch, maar vaak ook persoonlijk van aard: familieleden die uit Nederland naar Zuid-Afrika emigreerden, kwamen in de NGK terecht en bovendien waren veel theologen van de NGK opgeleid in Nederland⁸⁰. Dit wil overigens niet zeggen dat er geen contacten waren met ‘zwart’ Zuid-Afrika; gereformeerden zoals J. Verkuyl en C. Groenendijk (later actief in Werkgroep Kairos) kozen partij voor de slachtoffers van de apartheid en weken daarmee af van de gemiddelde gereformeerde lijn. Ook R.J. van der Veen moet in dit verband genoemd worden.

Beleid⁸¹

In het beleid van de GKN staan twee kwesties centraal. De ene werd vanuit de WCC aangevoerd: het PCR. De andere, de desinvesteringsresolutie, was ook afkomstig uit de WCC, maar kwam pas op de agenda na de brief van de RvK uit 1978⁸².

Met betrekking tot het PCR heeft de GKN een opmerkelijk beleid gevoerd. Op achtereenvolgende synodes werd besloten: het PCR wel te steunen, maar tevens verder onderzoek te doen (Dordrecht 1971/72); het PCR volledig te steunen (Haarlem 1973-75); het PCR op zich wel te steunen maar de steun aan het speciale fonds op te schorten (Maastricht 1975/76); het PCR en het speciale fonds toch weer te steunen (Zwolle 1977/79). Op volgende synodes wordt wel weer geprobeerd dit terug te draaien, wat tot felle discussies leidt, maar vanaf 1978 heeft de GKN het PCR zonder onderbreken gesteund. In de acta van de synode van Almere 1987 komt “PCR” niet eens meer in het register voor.

Ook de besluitvorming over desinvesteren kent een lange geschiedenis. Al vanaf het moment dat de desinvesteringsresolutie is aangenomen, wordt erover gesproken in de synode van de GKN. Aanvankelijk wordt dit niet als de juiste weg gezien en wordt er dus geen gehoor gegeven aan deze resolutie. Naar aanleiding van de brief van de RvK buigt het Breed Moderamen zich in 1979 nogmaals over het vraagstuk ‘desinvesteren’. Het komt hier niet tot een besluit. Op de synode van Bentheim 1981 wordt uiteindelijk besloten om het PCR nogmaals aan te bevelen en tevens de punten 3 t/m 8 uit de brief van de RvK (waaronder desinvesteren) te steunen. In 1987 komen de eigen investeringen aan de orde. Op de synode van Almere wordt besloten dat geld van de kerk de apartheid niet mag

⁷⁹ Tegenwoordig bekend als Gereformeerde Oecumenische Raad, waar ook de PKN lid van is

⁸⁰ Schipper, a.w., pp. 10-1

⁸¹ Voor deze sectie is gebruik gemaakt van *Acta der Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland (Synodaal)*, Rotterdam, 1971 t/m 1989

⁸² De brief met de acht punten, zie hierboven onder Raad van Kerken, consultatie 1977

steunen: beleggingen (in grote bedrijven) mogen de geloofwaardigheid van de kerk niet aantasten. Voor alle duidelijkheid: de bevoegdheid van de synode reikte niet verder dan (spreken over) het beleggingsbeleid van haar deputaatschappen.

Invloed

Een belangrijke factor in het beleid van de GKN is de vraag en ook de eis vanuit de Zuid-Afrikaanse kerken geweest. In eerste instantie had de GKN vooral contacten met de NGK. Deze was voor de apartheid en daarmee tegenstander van het PCR. Toen de GKN dan ook begon het PCR te steunen, kwam er vanuit de NGK grote druk om dit terug te draaien. Er werd zelfs een ultimatum gesteld. Hieraan kwam de GKN in eerste instantie tegemoet, door de steun aan het PCR op te schorten. Op de synodevergadering waarop dat besluit werd genomen, waren vertegenwoordigers van de blanke kerken aanwezig, die ook gelegenheid kregen de vergadering toe te spreken. Dit heeft zeker invloed gehad op het uiteindelijk genomen besluit. Toen de steun aan het speciale fonds weer werd gegeven, verbrak de NGK de banden met de GKN. Hierbij moet wel vermeld worden dat de botsing tussen deze twee kerken ook zeker een gevolg was van steeds verder uiteenlopende maatschappelijke contexten. Terwijl in Nederland sprake was van ontzuiling en secularisatie en er binnen de kerk een discussie op gang kwam over homofilie en de vrouw in het ambt, trok de NGK zich steeds meer terug binnen haar eigen bastion in de samenleving. De NGK verweet de GKN een zekere losbandigheid. Het is dus niet alleen de apartheid geweest die de breuk heeft bepaald, maar ook de steeds verder afwijkende wereldbeelden van de beide kerken.

Op latere synodes is het telkens een punt van discussie geweest, of de GKN deze banden wel of niet voorwaardelijk zou willen herstellen. Ook over het lidmaatschap van de GOS, waar de blanke Zuid-Afrikaanse kerken nog wel lid van waren, is in de GKN discussie gevoerd. Men vond dat er binnen de GOS te weinig ruimte was om deze kerken broederlijk aan te spreken op de apartheid. De houding van de GKN ten opzicht van de NGK is in de loop der tijd dus wel veranderd: ecclesiologie (oecumene) werd hier verbonden met ethiek.

Maar niet alleen de NGK was bepalend voor het beleid van de GKN. Later kwamen de 'zwarte kerken' steeds meer in beeld. Op synodes werd steeds vaker gesproken door vertegenwoordigers van de zwarte kerken, die op uitnodiging van de GKN in Nederland waren en er soms ook studeerden. Deze 'zwarte stem' is zeker bepalend geweest voor het verdere verloop van het beleid van de GKN. Een Zuid-Afrikaan die in Nederland studeerde en van groot belang is geweest op het denken binnen de kerken over de apartheid, is de reeds genoemde Allan Boesak. Op de synode waarop besloten werd de eigen beleggingen tegen het licht te houden, werd meteen gereageerd door een aanwezige vertegenwoordiger van de Nederduitse Gereformeerde Sendingkerk in Suid-Afrika: hiermee had de GKN partij gekozen voor de onderdrukten.

Discussies

Net als in de NHK, was er in de GKN een aantal punten van discussie dat telkens terugkwam in het bespreken van het Zuid-Afrikabeleid, namelijk de vraagstukken rondom geweld en de eigen rol van de kerk. Daarnaast speelde de vraag waarom de WCC zich alleen op Zuid-Afrika richtte, een belangrijke rol. De GKN vond dat eenzijdig en zou graag meer aandacht zien voor Oost-Europa. In een open briefwisseling met de toenmalige secretaris-generaal van de WCC, Eugene Carson Blake, is deze kritiek recht gedaan. Dit hangt samen met de angst voor het communisme: dat gevaar dreigde in het oosten van Europa en werd ook in Zuid-Afrika gezien. Het ANC werd door sommigen gezien als dekmantel van communisme.

Andere punten die in een rol speelden in de discussies waren de vraag of desinvesteren wel zou werken (men zag liever daadwerkelijk geprogrammeerde hervormingen), of met desinvesteren niet juist de zwarten het meest geraakt zouden worden en of aanwezigheid van bedrijven in Zuid-Afrika wel gelijk gesteld mocht worden aan het steunen van apartheid. Een belangrijk argument om uiteindelijk over te gaan tot het steunen van de desinvesterings-

resolutie was, behalve dat de situatie in Zuid-Afrika steeds slechter werd, dat de GKN zich “*zedelijk medeverantwoordelijk*” achtte door de economische banden. Zowel solidariteit met de zwarte bevolking als de oproep van deze bevolking, vormden de basis voor de uiteindelijke koers die de GKN in is geslagen.

I.6 Werkgroep Kairos

In de voorgaande vier paragrafen is een beeld geschetst van hoe in kerkelijke instituties om is gegaan met de apartheid, welke maatregelen zijn genomen en op basis van welke argumenten dat is gebeurd. Het is echter goed om bij deze casus niet alleen te kijken naar instituties, maar ook naar actiegroepen, omdat zij vanuit hun directe betrokkenheid beleid kunnen stimuleren en beïnvloeden. Bovendien zijn dergelijke groepen onafhankelijk van kerkelijke hiërarchie en hebben zij dus een grotere bewegingsvrijheid.

Wanneer het gaat om de apartheid, moet de werkgroep Kairos (grieks voor: 'de hoogste tijd, het juiste moment') genoemd worden. Deze werkgroep heeft een zeer groot aantal publicaties op haar naam staan en heeft eveneens een zeer groot aantal acties gevoerd. In deze paragraaf zal eerst kort worden ingegaan op achtergrond en activiteiten van de werkgroep. Daarna zal haar positie inzake het gebruik van economische drukmiddelen aan bod komen: zowel de concrete acties als de onderliggende overwegingen zullen hierbij behandeld worden. Voor deze paragraaf is voornamelijk gebruik gemaakt van gesprekken met twee mensen die vanaf de oprichting bij de werkgroep betrokken waren, tenzij anders aangegeven.

Ontstaan en activiteiten

In de tweede helft van de jaren '60 kwam de Afrikaner theoloog Beyers Naudé naar Nederland. Beyers Naudé is een van de belangrijkste personen die van binnenuit de apartheid in Zuid-Afrika hebben bestreden. Juist omdat hij blank was, mag hem een sleutelpositie toe worden geschreven. In strijd met de apartheidsideologie die werd uitgedragen door zijn eigen blanke Nederduits Gereformeerde kerk, predikte hij namelijk de verzoening tussen de verschillende bevolkingsgroepen⁸³. Daartoe had hij het Christelijk Instituut opgericht en hij verzocht om een steungroep in Nederland. Uit contacten met de gereformeerde professor Verkuyl ontstond toen de aanzet voor wat in maart 1970 officieel opgericht zou worden als de werkgroep Kairos. Verkuyl werd de eerste voorzitter van de werkgroep, die diende als steungroep voor het Christelijk Instituut.

Rondom Verkuyl had zich een aantal mensen verzameld uit het kader van zowel de hervormde kerk als de gereformeerde kerken. In de drijfveren van de werkgroep kan een tweetal elementen worden onderscheiden: in de eerste plaats werd het werk van de werkgroep ervaren als een vervolg op het verzet in de Tweede Wereldoorlog. Sommige mensen in de werkgroep hadden zelf in het verzet gezeten, terwijl anderen achteraf hiermee sympathiseerden. Het mag misschien vreemd klinken dat in de jaren '70, toen de oorlog al enkele decennia afgelopen was, deze een drijfveer vormde. Maar juist in de jaren '70 en '80 heeft de oorlog een enorme rol gespeeld in het maatschappelijk leven in Nederland⁸⁴. Het percentage Joden dat de oorlog niet overleefde, lag in Nederland veel hoger dan in andere Europese landen. Dat was iets waar de Nederlanders na de oorlog mee om moesten zien te gaan en waardoor hun gevoeligheid voor alles wat op discriminatie lijkt, bepaald is.

De perceptie van de oorlog bepaalde in deze periode de perceptie van talloze andere kwesties⁸⁵. Met terugwerkende kracht vormden de Nederlanders zich vanaf de tweede helft van de jaren '60 een beeld van hun land in de oorlog: ze waren bezig "*het verleden aan te passen aan de wijsheid van het heden.*"⁸⁶ Het denken in tegenstellingen tussen 'goed' en 'fout', met geen ruimte voor toevalligheden of omstandigheden, vertaalde zich door naar het

⁸³ Webdossier "*Nederland tegen apartheid*"

⁸⁴ Zie ook: Heuvel, A.H. van den, 'Nederlandse kerken en Zuid-Afrika', in: H. Engel e.a. (red.): *Part en Deel, Kerk-zijn in de samenleving, Opstellen voor Jan van Veen*, Driebergen: Stichting Kerk en Wereld, 1993, pp. 48-9

⁸⁵ Heijden, Chr. van der, *Grijs verleden, Nederland en de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam: Olympus, 2003 (1^e druk 2001), *passim*

⁸⁶ Idem, p. 344

denken over bijvoorbeeld Zuid-Afrika⁸⁷. Zo werd bijvoorbeeld Winnie Mandela beschreven als een heldin, als een vrouw die alleen maar goede kanten had, terwijl inmiddels bekend is dat dat beeld niet klopt.

De Tweede Wereldoorlog speelde ook een belangrijke rol wanneer het gaat om analogieën. Het trekken van een parallel tussen de situatie in Zuid-Afrika en een situatie uit de oorlog geeft de vergelijking een veel groter moreel appèl dan wanneer met een andere situatie was vergeleken. Hier ontbreekt ons de tijd en de noodzaak om werkelijk dieper in te gaan op de manier waarop geschiedenis gevormd wordt en de manier waarop zij op haar beurt het menselijk handelen bepaalt. Het is echter goed om dit telkens in het achterhoofd te houden wanneer in de literatuur wordt gerefereerd aan een aspect dat verbonden is met de oorlog. Anno 2006 is de kracht van dit morele appèl nog steeds niet helemaal verdwenen, hetgeen telkens weer blijkt⁸⁸.

Naast de oorlog speelde in de drijfveren van werkgroep Kairos ook de dekolonisatie mee. Onder andere Verkuyl had de dekolonisatie van Indonesië meegemaakt. Deze achtergrond dreef hem en de werkgroep ertoe om bij iedere verdenking van neokolonialisme de kant van de onderdrukten te kiezen. Ook deze historische gebeurtenis, dekolonisatie, bracht een eigen taalveld met zich mee dat teruggevonden kan worden in de argumenten die inzake Zuid-Afrika in stelling werden gebracht. Bovendien leidde dit er concreet toe dat Kairos niet zozeer over Zuid-Afrikanen wilde praten en acties voor hen op wilde zetten, maar met hen wilde praten en in samenwerking en overleg met hen actie wilde voeren.

In dit citaat uit een van de dossiers die door Kairos uitgegeven zijn, komen beide drijfveren samen:

“Het is vreemd dat wij in Nederland ons nationale bestaan te danken hebben aan een opstand en dat wij ook het verzet tegen de Duitse bezetter met enige trots herdenken (...), maar als in Indonesië of in Zuidelijk Afrika mensen met een andere huidskleur opstaan tegen een bewind dat zij verwerpen, dan noemen wij dat “heel wat anders”.”⁸⁹

De eerste actie van Kairos was het verzorgen van een eredocoraat voor Beyers Naudé aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Dit zette meteen de toon: er kwam veel verzet tegen dit eredocoraat, want juist de VU had nauwe banden met blank Zuid-Afrika, waar Beyers Naudé inmiddels *persona non grata* was.

In de beginjaren was Kairos een klein gezelschap, dat discussies voerde, af en toe een actie opzette en brieven verstuurde. Kairos was vooral gericht op lobbyen en had nauwe contacten met de diakonale bureaus, zowel van de gereformeerde kerken als van de hervormde kerk. Deze contacten bestonden niet alleen maar uit persoonlijke, maar ook uit financiële banden, die uiteraard niet onbelangrijk zijn geweest voor het functioneren van de werkgroep. Het was aanvankelijk een vrijwilligersorganisatie, waar in de jaren '70 een aantal dienstweigeraars aan de slag ging. Begin jaren '80 kwam de eerste betaalde medewerker in dienst. In de jaren '80 en '90 werd nog steeds veel door vrijwilligers gedaan, maar groeide de rol van de kleine betaalde staf. De samenwerking tussen staf en vrijwilligers heeft de kleur van de organisatie bepaald. In 2002 is Kairos uiteindelijk opgeheven, vanwege gebrek aan financiële middelen⁹⁰.

⁸⁷ Dit denken werd, volgens Van der Heijden, niet alleen in stand gehouden maar zelfs geïnitieerd door het werk van Lou de Jong, die een decennialang onbekritiseerd gebleven standaardwerk schreef over Nederland ten tijde van de Duitse bezetting.

⁸⁸ Zie voor een voorbeeld voetnoot 66

⁸⁹ *Kerk en bevrijdingsbewegingen*, p. 14

⁹⁰ Webdossier *“Nederland tegen apartheid”*

Belangrijke activiteiten van Kairos waren voorlichting en economische acties. Over de economische activiteiten in de volgende sectie meer. Over de voorlichting nog dit: Kairos had veel contacten in Zuid-Afrika, wat ertoe leidde dat het materiaal dat zij verspreidde over allerlei Zuid-Afrikaanse thema's, beter gedocumenteerd was dan het materiaal dat door de officiële media verspreid werd. De kranten hadden namelijk ten eerste te maken met censuur en propaganda van de Zuid-Afrikaanse regering en ten tweede met blanke journalisten die binnen de blanke enclaves in Zuid-Afrika bleven (of werden gehouden). In die zin heeft Kairos ook een belangrijke rol gespeeld in de bewustwording van de Nederlandse bevolking van wat er nu werkelijk in Zuid-Afrika aan de hand was. Zoals een van de geïnterviewden het uitdrukte: *“Het was een noodzaak om dingen bekend te maken.”*⁹¹

Economische activiteiten

Bij haar economische acties was de werkgroep Kairos geïnspireerd door de WCC⁹². Een van de geïnterviewde personen noemt de WCC de *“katalysator voor het denken over Zuid-Afrika in Nederland”*⁹³. Vandaar dat het ook niet verwonderlijk is dat Kairos zich vanaf 1972, het jaar van de desinvestingsresolutie, bezig ging houden met acties op economisch gebied. De discussies en argumenten die hiermee gepaard gingen, zullen in de volgende sectie aan bod komen. Hier zullen we eerst de feiten beschouwen: wat waren de economische actievormen waarvan Kairos zich bediende?

De grootste, belangrijkste en meeste acties van Kairos waren gericht tegen oliegi-gant Shell. Dit valt op te vatten als indirecte economische druk, overeenkomstig onderdeel ii van de desinvestingsresolutie, namelijk druk op een bedrijf dat investeert in Zuid-Afrika. Deze druk verliep in verschillende fasen. Aanvankelijk waren er gesprekken tussen de top van Shell en een zware kerkelijke delegatie (met onder andere Klompé, Van den Heuvel, De Lange en Van der Veen). De tegenstelling tussen beide bestond in het antwoord op de vraag of Shell weg moest uit Zuid-Afrika. Kairos vond van wel, terwijl Shell zich op het standpunt stelde dat ze beter kon blijven en dan van binnenuit haar best doen voor de situatie in Zuid-Afrika. Er is hierover jarenlang binnenskamers gesproken. Degene die namens Kairos deze gesprekken voerde, vindt dit nog steeds een goede strategie: *“Het heeft geen zin om een bedrijf meteen aan de schandpaal te hangen. Het moet de tijd krijgen om een verandering te maken.”*⁹⁴

In deze eerste periode werd er eveneens gebruik gemaakt van aandeelhoudersacties. Wie maar genoeg aandelen heeft van een bedrijf, of namens genoeg aandeelhouders het woord mag voeren, heeft het recht om op een aandeelhoudersvergadering te spreken. Hiervan werd dan ook gebruik gemaakt door Kairos op vergaderingen van Shell. Voor Nederland was dit een geheel nieuwe manier van actie voeren: Kairos had zich hier laten inspireren door acties van de kerken in de Verenigde Staten. Op de jaarvergaderingen van Shell werd vanaf 1973 ieder jaar door diverse mensen, zowel Nederlanders als Zuid-Afikanen, het woord tot de aandeelhouders gericht.

Toen de gesprekken met de Shell-top niets opleverden, sloeg Kairos een andere weg in. Vanaf 1978 voerde de werkgroep samen met andere Nederlandse anti-apartheids-bewegingen publiekelijk actie tegen Shell in Zuid-Afrika. Dit gebeurde door middel van protesten, manifestaties, posters en er werd onderzoek gedaan naar de olieleveranties van Shell aan Zuid-Afrika en aan Rhodesië (Zimbabwe), waartegen een verplicht internationaal boycot was ingesteld. Ook in de politiek werd geijverd voor een olie-embargo op Zuid-Afrika; in de tweede kamer werd hiertoe een motie ingediend⁹⁵. Het protest tegen Shell en de acties

⁹¹ Gesprek met E. van den Bergh, 19 oktober 2006

⁹² Andersom werd Werkgroep Kairos, vanwege haar contacten in Zuid-Afrika en tevens vanwege haar taalkennis (voor Nederlanders waren documenten uit Zuid-Afrika toch makkelijker te begrijpen en te vertalen dan voor anderen) een belangrijke steunpilaar voor de WCC.

⁹³ Gesprek met E. van den Bergh, 19 oktober 2006

⁹⁴ Gesprek met C. Groenendijk, 25 oktober 2006

⁹⁵ Webdossier *“Nederland tegen apartheid”*

voor een olie-embargo hebben tot diep in de jaren '80 voortgeduurd. In de tweede helft van dat decennium werd ook opgeroepen tot een consumentenboycot: mensen werden aangespoord om niet bij Shell te tanken. Uiteindelijk is het niet tot een embargo gekomen, maar de naam van Shell is wel jarenlang, ook na de apartheid, 'besmet' gebleven⁹⁶.

De acties rondom Shell waren niet de enige waarmee de werkgroep Kairos probeerde om investeringen uit Zuid-Afrika terug te laten halen. Ook individuele burgers werden aangesproken. Zo werkte Kairos mee aan de publiekscampagne onder de titel "steunt uw geld apartheid?". Op die manier werd het publiek aangespoord om druk uit te oefenen op bedrijven en banken om niet (meer) in Zuid-Afrika te investeren, ook niet door het aanschaffen van 'onschuldige' producten als appels en wijn. Banken die geld leenden aan Zuid-Afrika en daarmee de apartheid als het ware financierden, waren ook een belangrijk doelwit van kritiek. Naast Shell was Philips het grootste object van Kairos' kritiek. Deze twee bedrijven waren overigens niet zomaar uitgekozen; daar komen we nog op terug.

Ook op de Nederlandse kerken oefende Kairos druk uit. In de pensioenfondsen van de kerken circuleerden grote bedragen. Deze werden belegd, waarbij niet uitgesloten kon worden dat dit gebeurde in bedrijven die belangen hadden in Zuid-Afrika of op een andere manier bij de apartheid betrokken waren. Het standpunt van Kairos hierin was dat de kerken niet op konden roepen tot het terugtrekken van investeringen, wanneer zij zelf daarin niet het goede voorbeeld zouden geven. Zowel binnen de NHK als binnen de GKN, leverde dit enorme discussie op, zoals wel uit het voorgaande is gebleken.

Speerpunten

Zoals al vermeld, koos Kairos niet zomaar bedrijven uit met investeringen of vestigingen in Zuid-Afrika om deze te beïnvloeden. Omdat het een betrekkelijk kleine werkgroep was, moest Kairos speerpunten in haar acties hanteren. Gaandeweg kwam er een matrix met kenmerken naar voren, die leidde tot een soort prioriteitenlijst. Bij deze kenmerken moet gedacht worden aan het aantal (zwarte) arbeidsplaatsen, het soort industrie, het belang van de industrie binnen de economie en vooral de vraag of een onderneming arbeidsintensief of kapitaalsintensief was. Shell was een bedrijf waarin veel geld rondging, was actief binnen een vitale sector van de Zuid-Afrikaanse economie en had voornamelijk blanke arbeiders in dienst. Unilever daarentegen had veel zwarte arbeiders in dienst in een arbeidsintensieve bedrijfstak: redenen om veel minder druk op dit bedrijf uit te oefenen dan op Shell.

Dit was belangrijk, omdat het niet de bedoeling was dat de zwarte bevolking het slachtoffer zou worden van desinvesteren. Daarom werd altijd zorgvuldig gekeken hoeveel zwarte mensen hun arbeidsplaats zouden kunnen verliezen. Dit was voor tegenstanders van desinvesteren altijd een argument om ertegen te zijn, maar binnen Kairos was al vrij snel duidelijk dat dit argument niet altijd staande kon blijven. De apartheid zelf leverde hiervoor het argument. In Zuid-Afrika bestonden als het ware twee economieën naast elkaar: de zwarte en de blanke. Wanneer dus in de blanke economie ingegrepen zou worden, zou dit voor de zwarten weinig merkbare gevolgen hebben. Ter vergelijking een vijver waar een steen in wordt geworpen: dat heeft gevolgen voor de hele vijver. Wanneer deze vijver echter in vakjes op is gedeeld die niet met elkaar communiceren (apartheid), heeft een steen in een van de segmenten hoegenaamd geen invloed op de andere.

Een andere reden om voor desinvesteren te kiezen, was dat het geweldloos was en het niveau van geweld omlaag zou kunnen brengen. Het gevaar is niet denkbeeldig dat Kairos zich van haar Christelijke achterban zou vervreemden en ook binnen de kerken geen voet meer tussen de deur zou krijgen wanneer zij geweld zou aanmoedigen. Door sterk te benadrukken dat desinvesteren effectief was, geweldloos verliep (of zelfs geweld kon

⁹⁶ Een zoekactie op internet met de zoektermen 'shell' en 'zuid-afrika' levert, november 2006, ruim 86.000 treffers op.

voorkomen) haakte Kairos aan bij de discussie of het is toegestaan om geweld te gebruiken of te steunen.

Banden

Kairos is dus zeker niet een losstaande groepering. Zij had nauwe banden met zowel de NHK als de GKN. Ook met de WCC en de RvK waren er contacten, waarvan de contacten met de WCC ontzettend belangrijk zijn geweest voor het beleid van Kairos. Zoals we ook in de voorgaande paragrafen geconstateerd hebben, gebeurt het handelen in een dergelijke omvangrijke en ingewikkelde casus dus niet op een eilandje of vanuit een hutje op de hei, maar in samenspraak en wisselwerking met andere organen en instanties.

I.7 Overzicht

a. Argumenten in soorten en maten

In deze paragraaf willen wij proberen een weg te wijzen in de overvloed aan informatie, namen, jaartallen en andere gegevens uit de voorafgaande paragrafen. Als eerste zullen de argumenten in overzicht aangeboden worden. Het gaat hier om een inventarisatie van argumenten, zonder deze hierbij te beoordelen, met als doel de discussie helder te krijgen. Dat doen we door drie vraagstukken te behandelen en de bijbehorende argumenten op te sommen en te classificeren. Deze vraagstukken zoomen als het ware steeds verder in op ons onderwerp van onderzoek. De argumenten zijn deels al in de voorgaande tekst opgenomen, deels hebben wij ze daar weggelaten en 'bewaard' voor dit overzicht. Als tweede zullen we een overzicht bieden van het leerproces in het beleid. Uiteindelijk ontstaat hopelijk een overzicht van alle kwesties die meespelen rondom de vraag naar het gebruik van economische drukmiddelen door kerken ten tijde van de apartheid in Zuid-Afrika.

Moeten kerken überhaupt tegen de apartheid in Zuid-Afrika zijn?

Deze vraag gaat aan de volgende twee vooraf. Het moge duidelijk zijn dat de antwoorden die in de Nederlandse context gegeven zijn, uiteindelijk allemaal beginnen met "ja, want...". Hier staat bewust: in de Nederlandse context. Uit de tweede paragraaf is duidelijk gebleken dat in Zuid-Afrika bij de blanke kerken niet het bewustzijn leefde dat de apartheid iets was waar zij als kerken tegen zouden moeten zijn.

We zouden een verkeerd beeld bieden van een naoorlogs Nederland wanneer we hier zouden zeggen dat deze positie van de Zuid-Afrikaanse kerken hier door niemand onderschreven werd. Op kleinschalig niveau werd wel degelijk gedacht dat de apartheid terecht gebaseerd was op een superioriteit van het blanke ras⁹⁷.

Toch was de heersende tendens wel, zeker vanaf het eind van de jaren '70 toen onder andere het Christelijk Instituut van Beyers Naudé 'geband' was, dat de kerken wel tegen het apartheidsregime *moesten* zijn. Hier is een aantal argumenten voor op te sommen:

Theologisch:

- Apartheid is in strijd met het evangelie dat stelt dat voor God alle mensen gelijk en naar zijn beeld gemaakt zijn;
- De apartheid als systeem lijkt een verering van natie en ras te worden en heeft daarmee de functie van een afgod gekregen;
- De apartheid is strijdig met de verzoening die Christus heeft gebracht: een verzoening waarbij verschillen tussen mensen geen betekenis meer hebben;
- Christenen moeten *als Christenen* altijd voor de onderdrukten en tegen de onderdrukkers kiezen en in dit geval dus tegen de apartheid zijn.

Historisch:

- Nederland en Zuid-Afrika hebben historische banden; dat geldt in het bijzonder voor de protestantse kerken⁹⁸ (dit is met name een argument tegen een positie van onverschilligheid, als dat de apartheid de Nederlandse kerken niet aangaat);
- De apartheid is op dezelfde gedachte gebaseerd als de rassenscheiding in Duitsland 1933-1945 en iedereen weet waartoe dat heeft geleid;
- De apartheid is een vorm van neokolonialisme terwijl de geschiedenis heeft geleerd dat dekolonisatie beter is voor een land en haar bewoners.

Moeten kerken actie ondernemen tegen de apartheid?

Dat de apartheid af werd gekeurd, betekent niet meteen dat ook werd toegejuicht dat kerken deze afkeuring daadwerkelijk omzetten in daden. Dat is een vraag apart en op deze vraag was het antwoord minder eenduidig dan op de voorgaande vraag.

⁹⁷ Schipper, a.w., pp. 13-4

⁹⁸ *Dit glo u tog ook?*, p. 19

De argumenten tegen kunnen onderverdeeld worden in de volgende categorieën:

Theologisch:

- Het ligt sowieso niet in de aard van de kerk om zich bezig te houden met wat voor politieke kwestie dan ook;
- Elke overheid is door God aangesteld en de kerk, zelf dienaar van God, mag niet medeverantwoordelijk zijn voor opstand tegen deze andere dienaar van God;
- Het is strijdig met het evangelie om geweld uit te oefenen of het te ondersteunen, dat laatste zal zeker gebeuren wanneer anti-apartheidsbewegingen gesteund worden.

Situationeel:

- Alle steun aan de anti-apartheidsstrijders is indirect steun aan het communisme;
- Er zijn zoveel andere landen waar racisme voorkomt, er is geen reden om aan Zuid-Afrika meer aandacht te geven dan aan deze andere landen.

De argumenten voor kunnen als volgt gerangschikt worden:

Theologisch:

- De regering in Zuid-Afrika is geen afspiegeling van de bevolking, zij is geen legitieme regering en valt dus ook niet onder de door God aangestelde overheden. Dus mag er wel verzet tegen gepleegd worden.

Verder worden dezelfde argumenten gebruikt als onder het kopje *theologisch* bij de eerste vraag, alleen dan worden ze verbonden met de volgende morele overwegingen:

Moreel:

- Wat je zegt moet je ook doen: je kan niet jarenlang aan de zijlijn roepen dat het anders moet zonder zelf een vinger uit te steken;
- Wanneer mensen in nood je om hulp vragen, moet je tenminste *iets* doen om ze te helpen;
- Niets doen is ook een politieke keuze: wel iets doen is in dit geval de betere optie.

Historisch:

- In de Tweede Wereldoorlog heeft de kerk te weinig gedaan: nu krijgt ze de kans deze fout niet nogmaals te maken.

Situationeel:

- De omstandigheden in Zuid-Afrika verslechteren dermate, dat er iets gedaan moet worden in plaats van alleen maar te spreken;
- De onderdrukte bevolking weet zelf wel wat het beste is voor hen: het gaat niet aan om vanuit een veilig land het gebruik van geweld te veroordelen.

Moeten kerken (ook) desinvesteren gebruiken als middel in de actie tegen apartheid?

Deze vraag is weer een stap verder dan de vorige vraag. Degenen die de vorige vraag met 'nee' hebben beantwoord, zullen op basis van dezelfde argumenten ook deze vraag met 'nee' beantwoorden. Toch is een 'ja' op de vraag naar actie niet direct een 'ja' op de vraag naar desinvesteren. Daarom zullen we ook hier nog onderscheid maken tussen argumenten voor en argumenten tegen.

De argumenten van voorstanders zijn onder meer:

Situationeel:

- Sommige (vertegenwoordigers van) zwarten vragen er expliciet zelf om, terwijl anderen er alleen onder vier ogen om vragen uit angst voor de politie;

- Het lijden is voor de zwarten draaglijker wanneer ze weten dat het, zoals door desinvesteringen, tijdelijk en 'voor het goede doel' is dan wanneer ze uitzichtloos lijden zoals in de bestaande situatie;
- Economische steun aan Zuid-Afrika wordt uitgelegd als morele en/of politieke steun, dus desinvesteren is (ook) het terugtrekken van morele en politieke steun;
- Desinvesteren is een laatste manier om wel iets te bereiken maar geen geweld te gebruiken.

Economisch:

- De zuidafrikaanse economie is zo opgebouwd dat een economische boycot vooral de blanken zal raken en de zwarten nauwelijks;
- In Zuid-Afrika zijn politiek en economie onlosmakelijk met elkaar verbonden, dus actie tegen het een raakt ook het ander.

Strategisch:

- Ook al hebben de desinvesteringen geen grote economische impact, door het voeren van de discussie en door de keuze voor bepaalde bedrijven, kan het onderwerp op de kaart van media en politiek worden gezet.

De argumenten van de tegenstanders luiden onder andere:

Theologisch:

- Het ligt niet op de weg van de kerk om zich met economische oorlogsverklaringen bezig te houden.

Situationeel:

- De zwarten vragen er zelf ook niet om⁹⁹;
- Economische drukmiddelen zullen geen invloed hebben op de apartheid.

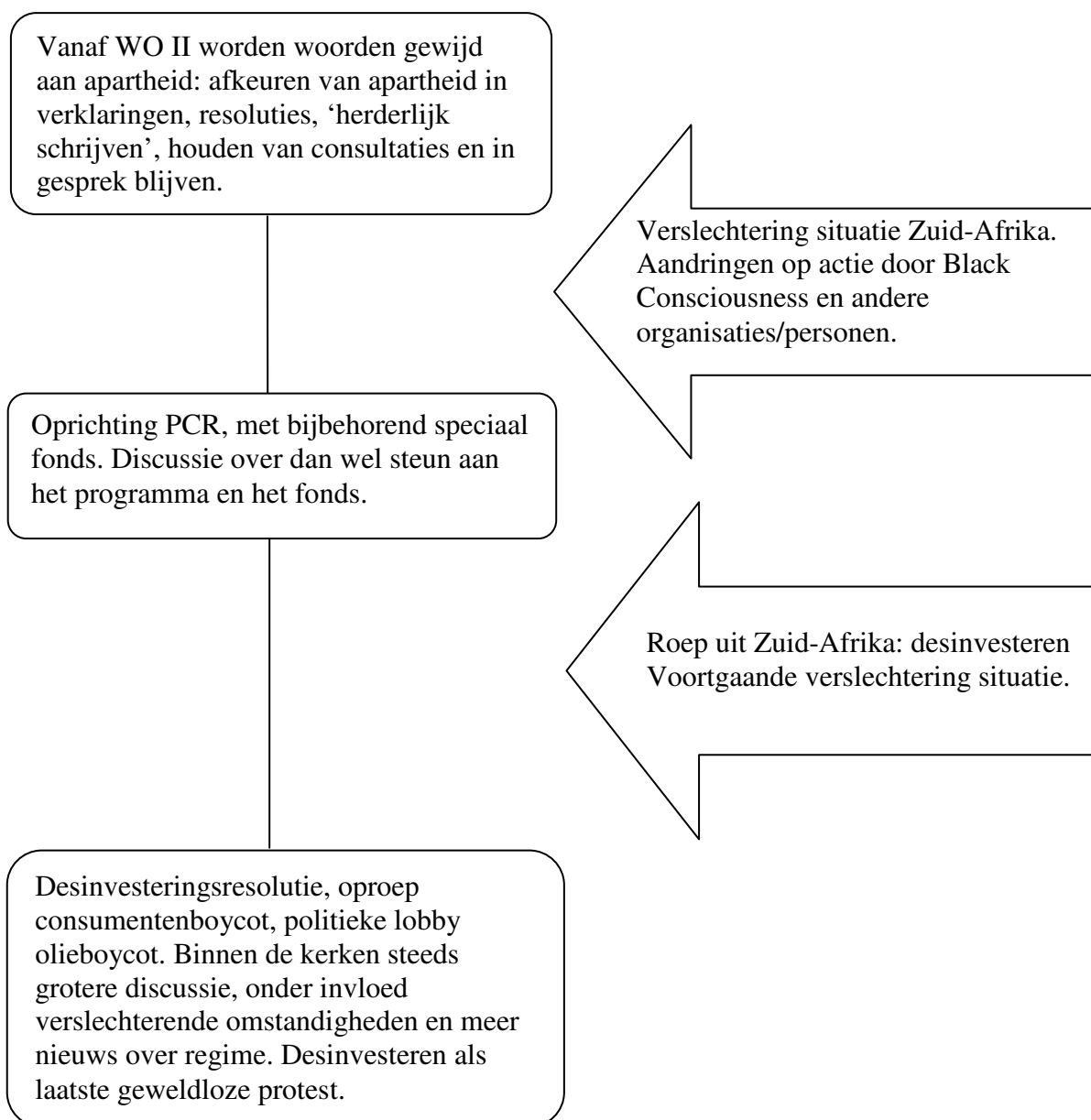
Praktisch:

- Met een economische boycot worden alleen de zwarten en van hen dan nog vooral de armsten geraakt;
- Een economische boycot werkt alleen als deze wereldwijd wordt aanvaard.

⁹⁹ Dit is tegenstrijdig aan het argument van de voorstanders. In dit verband is de studie van Van Es verhelderend, waarin hij ingaat op de statistieken over de steun onder zwarten voor (enige vorm van) desinvesteren en de verschillen wijt aan de vraagstelling. Zie: Es, R. van, *Een ethiek van belangen, moreel handelen door onderhandelen over belangen*, Groningen: Wolters-Noordhoff, 1991, pp. 60-5

b. Leerproces

Nu we een overzicht van de argumenten hebben gegeven, volgt hier een zeer beknopt overzicht van actoren en factoren, waarbij in grote lijnen aan wordt gegeven hoe de wisselwerking tussen WCC, RvK, kerkgenootschappen en Kairos enerzijds en de situatie in Zuid-Afrika anderzijds heeft geresulteerd in een proces waarin verschillende stappen kunnen worden onderscheiden. Zoals aan het begin van dit hoofdstuk al vermeld, moet desinvesteren in een bredere context worden gezien: deze wordt hier aangegeven.

I.8 Samenvatting

In dit hoofdstuk hebben we, per orgaan, een overzicht gegeven van wat er gebeurde in acties tegen de apartheid, waarbij we ons geconcentreerd hebben op economische acties, met name desinvesteren. Speciale aandacht was er hierbij voor de diverse argumenten die de revue passeerden: zij zijn in I.7.a schematisch weergegeven. Hoewel wij de WCC, de RvK, de NHK, de GKN en Werkgroep Kairos afzonderlijk behandeld hebben, is wel gebleken dat zij elkaar in diverse samenstellingen wederkerig beïnvloed hebben, zodat het beter is te spreken van een conglomeraat aan actie tegen de apartheid dan van particuliere acties van particuliere organen. Tevens is, ten tweede, gebleken dat, behalve de inhoudelijke argumenten, ook direct tijdsgebonden argumenten een rol hebben gespeeld, namelijk de herinnering aan WO II met bijbehorend zwart-wit denken; het verzet tegen kolonialisme en de angst voor het communisme. Een derde belangrijke conclusie betreft de rol die de zwarte kerken en organisaties (zoals ANC) gespeeld hebben: door hun stem werd het debat in de WCC en in Nederland een levendige discussie en door hun hulpvraag werd de discussie extra *getriggerd*. Ten vierde moet over desinvesteren gezegd worden dat het een actie is die in een bepaald proces geplaatst moet worden. Bij alle behandelde organen is opgevallen, dat het besluit om over te gaan tot desinvesteren niet uit de lucht kwam vallen, maar binnen een kader gezien moet worden. Hiermee hebben we globaal een aantal factoren geschetst aan de hand waarvan desinvesteren door Nederlandse kerken ten tijde van de apartheid kan worden gekarakteriseerd. In het volgende hoofdstuk zullen we desinvestering door Amerikaanse en Engelse kerken inzake Israël beschrijven, zodat we in het derde hoofdstuk een vergelijking tussen beide casus kunnen maken wat betreft de verschillende aspecten die een rol gespeeld hebben bij de kerkelijke besluitvorming over desinvestering.

II. Casus: Israël - Palestijnse gebieden

II.1 Afbakening van de casus

Nu we in het vorige hoofdstuk een overzicht hebben gegeven van de geschiedenis van het gebruik van economische drukmiddelen door met name Nederlandse kerken ten tijde van de apartheid in Zuid-Afrika, kunnen we in dit hoofdstuk verder gaan met de tweede casus waarin kerken hun financiële middelen gebruiken om invloed uit te oefenen. Deze casus betreft de invloed van kerken uit de U.S.A. en het U.K. op het politieke issue 'Israël - Palestijnse gebieden'. Alvorens echter een beeld te schetsen van de motieven, weerstanden, achtergrond en ontwikkeling van beleid in deze casus, moet deze eerst begrensd worden, zodat duidelijk is waarover gesproken wordt. In tegenstelling tot de eerste casus, gaat het hier om een situatie die ook heden ten dage nog speelt. De uiteenzetting van deze casus zal dan ook aanmerkelijk korter zijn dan die van de eerste casus.

Een eerste inperking betreft onze invulling van 'Israël'. Wanneer in de tekst deze naam gebruikt wordt, gaat het altijd om de *staat* Israël. Deze politieke notie moet onderscheiden worden van de theologische notie; in het laatste geval gaat het om het *volk* Israël. Deze twee noties staan zeker niet los van elkaar, maar vallen ook zeker niet samen.

Een tweede inperking betreft de omvang van de casus. Zoals de titel al aangeeft, gaat het hier niet om de staat Israël als zodanig, maar om Israël wat betreft zijn verhouding tot de Palestijnse gebieden. Sinds de stichting van de staat Israël is er in deze verhouding op het gebied van grenzen, conflicten, pogingen tot vrede, internationale inmenging, enzovoort, veel gebeurd. Het zou veel te ver voeren om deze korte maar veelbewogen geschiedenis, waarin niet alleen politieke, maar ook religieuze en strategische overwegingen een rol hebben gespeeld, hier te recapitulieren¹⁰⁰. Deze geschiedenis kent veel perspectieven, veel belanghebbenden, veel wortels en veel argumenten. Wij zullen ons beperken tot de huidige situatie, maar niet zonder te zeggen dat deze niet van de ene op de andere dag is ontstaan en niet van de historische ontwikkeling los kan worden gezien.

In de huidige situatie heeft de staat Israël ook gebieden in zijn bezit die volgens internationaal recht niet tot zijn gebied behoren en is er dus een grote discrepantie waarneembaar tussen uitspraken van internationaal recht en de alledaagse, politieke en maatschappelijke, realiteit. Dit geldt ook voor de veiligheidsmuur/scheidingsmuur¹⁰¹ die Israël bouwt en die buiten de erkende grenzen loopt. Ook van belang voor een karakterisering van de huidige situatie is dat er sprake is van een internationaal erkende staat Israël en een te verwachten staat voor de Palestijnen. Vanwege dit verschil wordt hier gesproken over de Palestijnse gebieden (de Gazastrook, de Westelijke Jordaanoever en Oostelijk Jeruzalem). Het consequent spreken over Israël en de Palestijnse gebieden zou opgevat kunnen worden als een politiek statement, maar hier wordt het slechts gebruikt omdat het vanuit het perspectief van internationaal recht de meest duidelijke omschrijving lijkt te zijn.

De derde inperking betreft de acties die behandeld zullen worden. In dit hoofdstuk zullen we ons beperken tot initiatieven van kerkgenootschappen of van overkoepelende verbanden van kerkgenootschappen die gebaseerd zijn op het gebruik van economische drukmiddelen. Er zijn meer initiatieven die bij willen dragen aan vrede in het Midden-Oosten, waarvan een deel op de een of andere manier gelieerd is aan een kerk of een kerkelijke organisatie. Hierbij kan gedacht worden aan allerhande particuliere organisaties, contacten op plaatselijk niveau of

¹⁰⁰ Een beknopt overzicht van de geschiedenis van de staat Israël op het webdossier van de NOS: www.nos.nl/nosjournaal/dossiers/middenoosten/_themaoverzichtMiddenOosten.html

¹⁰¹ De benaming voor deze constructie hangt af van het perspectief van waaruit deze bekeken wordt. Om te voorkomen dat het spreken hierover door ideologie gekleurd wordt, zal in het vervolg gesproken worden over 'de muur', zonder verdere toevoeging, tenzij het gaat om een citaat.

het met elkaar in contact brengen van bepaalde groepen Israëli's en Palestijnen (jongeren, voetballers, etcetera). Dergelijke initiatieven laten we hier echter buiten beschouwing.

De manier waarop deze casus behandeld zal worden, verschilt van de opzet van het vorige hoofdstuk. In het vorig hoofdstuk zijn we als het ware van bredere oecumene naar landelijke kerken gegaan, door te beginnen bij de WCC en daarna uit te komen bij de NHK en de GKN. Zo kregen we een omvattend beeld van de verschillende economische acties tegen apartheid. In dit hoofdstuk is dat niet de meest voor de hand liggende opzet. Omdat de Presbyterian Church (U.S.A.) duidelijk het voortouw heeft genomen, zullen we daarmee beginnen. De WCC en andere kerken in de U.S.A. en in het Verenigd Koninkrijk zullen na en onder verwijzing naar de PC(USA) aan bod komen.

II.2 Presbyterian Church (U.S.A.) (PC(USA))

Zoals al gezegd, vervult de PC(USA) een voortrekkersrol wanneer het gaat om het nemen van economische maatregelen om invloed uit te oefenen op de situatie in het Midden-Oosten. De WCC bijvoorbeeld verwijst in haar maatregelen naar een besluit van de PC(USA) uit juli 2004. In deze paragraaf zal uitgebreid aandacht besteed worden aan dat besluit. Omdat dit gezien moeten worden binnen het geheel van dit kerkgenootschap, zal deze paragraaf openen met een korte schets van de PC(USA). Speciale aandacht zal hierbij gegeven worden aan de betekenis van het investeringsbeleid in verhouding tot de theologie van de PC(USA). Vervolgens zal het bewuste besluit (uit juli 2004) behandeld worden, inclusief de reacties die dit op heeft geroepen. De paragraaf zal afsluiten met de meest recente ontwikkelingen in de PC(USA).

De PC(USA)

De Presbyterian Church (U.S.A.) betitelt zichzelf als een kerk die haar wortels in de Reformatie heeft, meer specifiek als staande in de traditie van Calvijn¹⁰². In vergelijking met de Nederlandse situatie kunnen de cijfers over de PC(USA) als volgt weergegeven worden: met zo'n 2,4 miljoen leden is deze kerk iets groter dan de PKN, die 2,3 miljoen leden telt¹⁰³. Wel kent de PC(USA) een veel groter aantal gemeenten (*congregations*), namelijk 11.100, tegenover 2.000 protestantse gemeenten in Nederland. Ook de PC(USA) is, net als de PKN, ontstaan uit een samenvoeging van kerken die in het verleden door allerlei afsplitsingen uit elkaar waren gegaan. Sinds 1983 bestaat de PC(USA) in zijn huidige vorm.

Zoals de naam 'presbyteriaans' al aangeeft, speelt de notie van het priesterschap van alle gelovigen een belangrijke rol binnen de theologie van de PC(USA). Dat komt onder andere tot uiting in de samenstelling van besturende organen van de kerk: hierin zijn ook altijd leken vertegenwoordigd. Andere belangrijke kenmerken van de theologie van dit kerkgenootschap zijn de soevereiniteit van God, de autoriteit van de Schrift en rechtvaardiging door genade, in geloof alleen¹⁰⁴. Ook uit deze theologische kenmerken blijkt wel dat de PC(USA) afkomstig is uit de traditie die met de Reformatie in is gezet.

In de ecclesiologie van de PC(USA) speelt de missie een belangrijke rol. In 1837 werd over de aard van de kerk vastgesteld: *"the church, by its very nature, is a missionary society whose purpose is to share the love of God in Jesus Christ in word and deed and with all the world."*¹⁰⁵ Een van de manieren waarop deze missionaire taak van de kerk gestalte krijgt, is in het investeringsbeleid van de kerk. Ook investeringen worden gezien als een onderdeel van het leven dat geheel onder heerschappij van Christus staat. Dat betekent dat het doen van investeringen zelf een vorm van missie moet zijn. De driehoeksverhouding tussen kerk, missie en investeringen is voor ons onderwerp belangrijk.

MRTI¹⁰⁶

Deze verhouding tussen kerk, missie en investeringen, blijkt ook wel uit het bestaan van het MRTI (*Mission Responsibility Through Investments*). Dit is een orgaan van de PC(USA), dat beleid van de General Assembly (GA) implementeert in het financiële beleid. In 1986 is het MRTI in zijn huidige vorm ontstaan, maar de kerken die samen in 1983 de PC(USA) hebben gevormd, kenden ook elk al een dergelijk orgaan. Deze voorlopers zijn in de jaren '70 van de vorige eeuw begonnen met hun activiteiten. Eind jaren '60 was duidelijk geworden dat aandeelhouders hun aandelen ook strategisch konden gebruiken: dat hun ethische en morele waarden verbonden konden worden met hun investeringen¹⁰⁷. De beleggingen van

¹⁰² www.pcusa.org/navigation/whoware.htm

¹⁰³ www.pkn.nl/default.asp?rIntNavMotherNavId=256&inc=info&rIntId=6389

¹⁰⁴ www.pcusa.org/101/

¹⁰⁵ Idem

¹⁰⁶ www.pcusa.org/mrti/about.htm

¹⁰⁷ Somplatsky-Jarman, W.: "The Presbyterian church as investor", *Church & Society*, sept./okt. 2002, p. 2

de kerk werden op deze manier dienstbaar aan een viertal doelen: vrede, raciale rechtvaardigheid, economische en sociale rechtvaardigheid en bescherming van het milieu. Later werd hier nog vrouwenrechten als een vijfde doel aan toegevoegd¹⁰⁸.

Een groot aantal bedrijven en onderwerpen heeft in de belangstelling van het MRTI gestaan. De rassenongelijkheid in Zuid-Afrika heeft hierbinnen een belangrijke rol ingenomen. In het begin van de jaren '80 werd door beide voorlopers van het huidige MRTI besloten om belangen in bedrijven in Zuid-Afrika te gebruiken om de apartheid te bestrijden¹⁰⁹. Dit onderwerp werd het eerste project waarbij deze twee comités samenwerkten. Er werd een nieuwe strategie toegevoegd aan het bestaande arsenaal aan strategieën: *phased selective divestment*, waarover later meer. Jaarlijks werden nieuwe bedrijven toegevoegd aan de lijst met 'doelen', waar ze alleen vanaf werden gehaald als ze zich terugtrokken uit Zuid-Afrika. In 1993, toen de apartheid voorbij was, werd deze lijst opgeheven¹¹⁰.

Zeker bij de acties tegen de apartheid in Zuid-Afrika, maar verder gebruikelijk bij eigenlijk alle acties, werkt het MRTI samen met de oecumenische partners. De voornaamste reden hiervoor is om het effect van de acties te vergroten. De belangrijkste partner is het ICCR, *the Interfaith Center on Corporate Responsibility*. Dit ICCR is in 1972 opgericht door een aantal Amerikaanse denominaties, waaronder beide voorlopers van de PC(USA), met als doel:

“to permit Protestant denominations and agencies, Roman Catholic religious orders and dioceses, and other religious groups to maintain a central information, research, and technical assistance capacity. ICCR also functions as an arena in which these groups coordinate strategy and activity on corporate responsibility issues.”¹¹¹

Het huidige MRTI houdt contact met de bedrijven waarbinnen de PC(USA) beleggingen heeft, door middel van bijvoorbeeld correspondentie, dialoog of aandeelhoudersacties. In totaal heeft de kerk voor \$ 7.000.000.000 in beleggingsfondsen geïnvesteerd. Het MRTI is stevig ingebed in de structuur van de PC(USA):

“MRTI enjoys the full participation of the Board of Pensions and the Presbyterian Church (U.S.A.) Foundation. Their assets, including those of the Foundation's family of New Covenant mutual funds, are managed to General Assembly guidelines.”¹¹²

Tegenwoordig kent het MRTI twaalf leden, die afkomstig zijn uit verschillende werkgroepen van de PC(USA) en uit de genoemde fondsen. Op deze manier zijn belanghebbenden en deskundigen vertegenwoordigd¹¹³. Ieder jaar stelt het MRTI een actieplan vast, waarin de speerpunten van het beleid vermeld worden. Het actieplan 2006-2007 kent een negental speerpunten: *environment, access to capital, global corporate accountability, employment practices, media standards and family issues, militarism, rural farm crisis, access to health care en corporate governance*¹¹⁴. Onder het kopje *global corporate accountability* valt bijvoorbeeld de open brief die in november 2006 verstuurd is aan het Amerikaanse concern Wal Mart, dat een toeleverancier heeft in Bangladesh die gebruik maakt van kinderarbeid. Ook het besluit inzake het gebruik van economische drukmiddelen in de onderhavige casus, dat in de nu volgende sectie wordt behandeld, wordt in praktijksuggesties en -acties omgezet door het MRTI en valt onder het thema van *global corporate accountability*.

¹⁰⁸ Idem, p. 9

¹⁰⁹ Idem, p. 38

¹¹⁰ Idem, p. 41

¹¹¹ Idem, p. 32

¹¹² www.pcusa.org/mrti/about.htm

¹¹³ Somplatsky-Jarman, a.w., pp. 45-5

¹¹⁴ www.pcusa.org/mrti/pdf/mrtiworkplan06.pdf

General Assembly 2004: *Phased selective divestment*

Op haar 216^e vergadering die gehouden werd van 26 juni tot en met 3 juli in Richmond, Virginia, besloot de GA om het MRTI opdracht te geven om een proces van *phased selective divestment* op gang te zetten in bedrijven die in Israël opereren¹¹⁵. Deze zin behoeft nadere toelichting en nuancering. Dat zal in deze sectie gebeuren.

Een eerste toelichting is nodig bij de term *phased selective divestment*. Binnen de PC(USA) is dit een uitdrukking die inmiddels al een traditie heeft. Dit proces werd namelijk, zoals hierboven al aangegeven, al in 1985 door de GA aangenomen als strategie om met de kerkelijke investeringen in Zuid-Afrika om te gaan¹¹⁶. Zoals de term al aangeeft, gaat het, ten eerste, om een gefaseerd proces, waarin het terugtrekken van investeringen de allerlaatste stap is. Dit is namelijk niet het doel, maar slechts een middel dat kan dienen om bedrijven ertoe te bewegen om zowel bedrijfs- als politieke overtuigingen te veranderen.

Desinvestering is dus de laatste fase van dit proces tot verandering. Hieraan gaat een zorgvuldig proces vooraf om een lijst samen te stellen met bedrijven die geschikt zijn om direct actie tegen te ondernemen. Voor alle duidelijkheid: het gaat hier om bedrijven waar de PC(USA) zelf aandelen in heeft. Het samenstellen van deze lijst gaat niet zomaar, zoals met de term *selective* aan wordt gegeven. Allereerst wordt er in samenspraak met de oecumenische partners een ruwe lijst opgesteld. Op grond van de symbolische impact die acties tegen deze bedrijven genereren, komen ze op deze voorlopige lijst. Daarna wordt aan de hand van factoren als omvang, toename en duur van de betrekkingen van het bedrijf, de definitieve lijst vervaardigd. Vervolgens begint het MRTI correspondentie met de besturen van deze bedrijven over mogelijke veranderingen. Ook wordt gekeken op welke manier aandeelhoudersresoluties een rol kunnen spelen in de dialoog. De vorderingen van de bedrijven in de gewenste richting worden bijgehouden. Pas wanneer na voortdurende inspanningen blijkt dat een bedrijf op geen enkele manier stappen onderneemt of in gesprek wil komen, kan het MRTI aan de GA aanbevelen om een bedrijf op de '*divestment/proscription list*' te plaatsen. Aangezien de GA vanaf 2004 tweejaarlijks vergadert (daarvoor was het eens per jaar), betekent deze procedure dat er minstens twee jaar voorbij gaan tussen het besluit om het MRTI opdracht te geven het gefaseerde proces in gang te zetten en de mogelijkheid voor de GA om op aanbeveling van het MRTI een bepaald bedrijf op de zwarte lijst te zetten.

Een tweede toelichting op de aanvangszin van deze sectie is gelegen in de geschiedenis van de PC(USA) waarbinnen dit besluit geplaatst moet worden. Het kwam zeker niet uit de lucht vallen en kan ook niet als een opwelling worden opgevat, maar valt te plaatsen binnen de lijn van de PC(USA) inzake Israël. De PC(USA) heeft al jaren uitspraken gedaan over de stand van zaken in het Midden-Oosten. In 2003 nog werd er op de vergadering van de GA een resolutie aangenomen waarin vermeld wordt dat:

*"The question of Palestine, now in its 51st year without resolution, has been the oldest continuing item on the agenda of the United Nations. From the beginning, the conflict between the Israelis and Palestinians has been a subject of concern, prayer and action for the Presbyterian Church (U.S.A.) as well as other churches and ecumenical bodies in the region and the world. The church has shown concern for both the Israelis and Palestinians. Our disquiet has been enunciated, as recently as a few months ago, when we protested attacks carried out against the Jews, their synagogues, and other institutions in various parts of the world. Our voice has been heard repeatedly on behalf of the suffering of the Palestinian people."*¹¹⁷

¹¹⁵ [index.pcusa.org/NXT/gateway.dll?fn=default.htm\\$f=templates\\$vid=GA216:10.1048/Enu\\$3.0](http://index.pcusa.org/NXT/gateway.dll?fn=default.htm$f=templates$vid=GA216:10.1048/Enu$3.0)

¹¹⁶ www.pcusa.org/mrti/whatisdivestment.htm

¹¹⁷ [index.pcusa.org/NXT/gateway.dll?fn=default.htm\\$f=template\\$vid=GA_215:10.1048/Enu\\$3.0](http://index.pcusa.org/NXT/gateway.dll?fn=default.htm$f=template$vid=GA_215:10.1048/Enu$3.0)

Met deze betreffende resolutie wordt opgeroepen om een einde te maken aan de bezetting, om internationale bescherming te bieden aan de Palestijnen die in de bezetting leven en eveneens bescherming te bieden aan onschuldige Israëliische burgers. Hierbij wordt ook verwezen naar eerdere besluiten van de GA uit 1998, '97, '96, '95, '92, '91, '90, '88, '87, '86 en eerder, tot aan '67. Daarmee is wel aangegeven dat het hier om een besluit gaat dat in een bepaalde traditie staat. In deze resolutie van 2003 gaat het vooral om het spreken van de kerk, maar ook om een evenwichtig inzicht in de situatie in Israël en tevens om de politiek: de PC(USA) steunt de Verenigde Naties en roept de USA op om in deze kwestie een leidende rol op zich te nemen die naar vrede kan leiden. Hoewel er eerder dan 2004 dus niet tot economische druk werd besloten, was 'Israël - Palestijnse gebieden' altijd al wel een agendapunt, dat tot resoluties heeft geleid, voor de GA van de PC(USA).

Het derde wat toegelicht dient te worden, is de omvang van de beoogde maatregelen. Het gaat hier namelijk zeker niet om *alle* multinationals die in Israël opereren. Het doel van de GA is niet om Israël te boycotten, maar de insteek ligt bij vrede in het Midden Oosten. Zo roept de GA op om een einde te maken aan de bezetting van de Westoever, Oost Jeruzalem en de Gazastrook en tevens om het geweld aan beide zijden te beëindigen. Ook wordt de bouw van de muur sterk veroordeeld¹¹⁸.

Deze doelen worden ook gebruikt bij de criteria op basis waarvan bedrijven geselecteerd worden. Dat betekent dat de PC(USA) alleen die bedrijven aan wil pakken, die profiteren van geweld en onderdrukking en daarmee vrede in de weg staan. Bovendien gaat het nadrukkelijk om internationaal opererende bedrijven, niet om lokale ondernemingen. Op deze manier heeft het MRTI vijf bedrijven geselecteerd om mee in contact te treden over hun betrokkenheid bij de bezetting, de bouw van de muur en/of het gebruik van geweld tegen burgers: Caterpillar, ITT Industries, Motorola, United Technologies en Citigroup¹¹⁹. De eerste vier zijn op de een of andere manier betrokken bij de bouw van de muur of bij het gebruik van geweld tegen burgers door het Israëliische leger. De vijfde, Citigroup, wordt ervan verdacht betrokken te zijn bij betalingen aan nabestaanden van plegers van zelfmoordaanslagen en op die manier betrokken te zijn bij geweld tegen Israëliische burgers.

Ten vierde moet hier toegelicht worden op welke manier het besluit tot stand is gekomen. De gebruikelijke gang van zaken op een vergadering van de GA is dat elke *presbytery* voorstellen kan indienen, die tot besluiten kunnen leiden. Eerst worden de voorstellen in kleinere commissies besproken, die tevens een advies uitbrengen op wat voor manier de GA op het voorstel zou moeten reageren. In dit geval is het onderwerp op de agenda gezet door de *presbytery* van St. Augustine. Het comité *Peacemaking* heeft het vervolgens in de GA ingebracht. De belangrijkste overweging voor de GA om het voorstel aan te nemen (met 431 stemmen voor en 62 stemmen tegen), was echter dat in de periode tussen het indienen van het voorstel en de behandeling ervan op de GA zich een belangrijke verandering voor had gedaan in de situatie in het Midden-Oosten, namelijk de bouw van de muur, die niet de internationaal erkende grenzen volgt en daarom door het internationaal gerechtshof is veroordeeld. Hieraan wordt gerefereerd in de aanloop naar het besluit:

*“At this time, however, several months since the approval of the proposed item by said presbytery, the situation and the prospects for a negotiated just peace have so deteriorated that people in the region generally, and particularly the Palestinians, have been driven to the edge of despair and hopelessness.”*¹²⁰

De contemporaine omstandigheden in Israël en de Palestijnse gebieden zijn dus van directe invloed geweest op het besluit om het MRTI opdracht te geven over te gaan tot het proces

¹¹⁸ [index.pcusa.org/NXT/gateway.dll?fn=default.htm\\$f=templates\\$vid=GA216:10.1048/Enu\\$3.0](http://index.pcusa.org/NXT/gateway.dll?fn=default.htm$f=templates$vid=GA216:10.1048/Enu$3.0)

¹¹⁹ www.pcusa.org/mrti/pdf/mrtiworkplan06.pdf

¹²⁰ [index.pcusa.org/NXT/gateway.dll?fn=default.htm\\$f=templates\\$vid=GA216:10.1048/Enu\\$3.0](http://index.pcusa.org/NXT/gateway.dll?fn=default.htm$f=templates$vid=GA216:10.1048/Enu$3.0)

van gefaseerd selectief desinvesteren. Andere argumenten die tot dit besluit hebben geleid, zijn als volgt samen te vatten:

- De bezetting is onrechtvaardig en onwettig en moet zo snel mogelijk worden beëindigd¹²¹;
- *Phased selective divestment* heeft bewezen een succesvolle strategie te zijn, die daarom ook hier toegepast kan worden, zonder dat de GA ook maar enige vergelijking met de apartheid in Zuid-Afrika insinueert¹²²;
- De PC(USA) is voorstander van een 'two-state solution', deze oplossing kan alleen het resultaat zijn vredesonderhandelingen en daarvoor is contact nodig in plaats van geweld¹²³;
- De U.S.A. is op allerlei manieren betrokken bij de casus, dus kunnen de kerken uit dit land gewoonweg niet achterblijven¹²⁴;
- Juist omdat Israël - en in het bijzonder Jeruzalem - voor zoveel gelovigen een betekenis heeft, moet deze situatie zo snel mogelijk tot een situatie van vrede worden gebracht¹²⁵;
- In deze casus wordt een zwakke onderdrukt door een sterke en dus mag de kerk niet neutraal blijven, maar moet zij opkomen voor de zwakke¹²⁶;
- Doordat christenen geloven in een rechtvaardige God, moeten zij ook zelf zoveel mogelijk bijdragen aan een rechtvaardige wereld om zo van God te getuigen¹²⁷.

Nu we het besluit in allerlei facetten toe hebben gelicht, gaan we over tot de receptie ervan bij achterban en anderen.

Reacties

De reacties die het besluit van de PC(USA) los heeft gemaakt, zijn te verdelen naar hun oorsprong. Wij behandelen in deze paragraaf achtereenvolgens reacties uit de joodse gemeenschap in de U.S.A., reacties van de vredesbeweging in Israël, reacties van de eigen achterban van de PC(USA) en reacties uit de Amerikaanse politiek. Een eigen publicatie van de PC(USA), gedateerd 1 juni 2006, vat de reacties als volgt samen:

*"Jewish groups and some Presbyterians launched immediate and vociferous protests, accusing the PC(USA) of being anti-Israel, anti-Semitic, pro-terrorism and worse. Interfaith relations nationally and locally have been strained. Supporters of the decision praised the denomination for putting its money where its mouth is (...)"*¹²⁸

Joodse gemeenschap U.S.A.

De reacties van joodse groeperingen in Amerika vallen in twee kampen te verdelen. Het ene kamp, dat het meest in de media aan wordt gehaald, reageert onmiskenbaar heftig. In alle bewoordingen en acties is duidelijk dat het besluit in het verkeerde keelgat is geschoten. Zo wordt het besluit opgevat als *"hostile and aggressive"* en wordt het *"absolutely horrifying"* genoemd¹²⁹. In de verwijten van diverse joodse organisaties in Amerika keert een aantal argumenten voor deze karakterisering telkens terug:

¹²¹ rationale bij het besluit van 2004 12-01:

[index.pcusa.org/NXT/gateway.dll?fn=default.htm\\$f=templates\\$vid=GA216:10.1048/Enu\\$3.0](http://index.pcusa.org/NXT/gateway.dll?fn=default.htm$f=templates$vid=GA216:10.1048/Enu$3.0)

¹²² Kirkpatrick, C.: "A Statement from the Stated Clerk of the General Assembly of the Presbyterian Church (USA) concerning actions of the 216th General Assembly (2004) of the Presbyterian Church (USA) regarding Israel and Palestine and outreach to Jewish people", *Tikkun*, maart/april 2005, pp. 36-7

¹²³ Idem

¹²⁴ Broyles III, Vernon S.: "Money, morals & Israel: an exchange", *Christian Century*, Volume 122 Issue 3, 8 februari 2005, pp. 30-2

¹²⁵ Idem

¹²⁶ Idem

¹²⁷ Kirkpatrick, a.w.

¹²⁸ "Divestment process moves slowly, but some want it stopped", www.pcusa.org/pcnews/2006/06296.htm

¹²⁹ "Presbyterians try to mend Jewish ties", *Christian Century*, Volume 121 Issue 16, 10 augustus 2004, p. 16

- Het besluit is te eenzijdig: het houdt geen balans tussen de belangen van Israëli's en Palestijnen, maar maakt een keus in het voordeel van de Palestijnen. Deze onbalans wordt omschreven als: "*demonizing Israel, whitewashing Palestinian terrorism*"¹³⁰;
- De parallel met Zuid-Afrika wordt als volstrekt naast de feiten van de hand gewezen. Omdat de PC(USA) voor dezelfde term (*phased selective divestment*) kiest als destijds bij Zuid-Afrika, komt de gedachte op dat de situaties dus ook op dezelfde manier in worden geschat. Maar in Zuid-Afrika was duidelijk één partij goed en de andere slecht; dat is in Israël niet zo¹³¹;
- Het besluit wordt ervaren als een vorm van anti-semitisme. Ter vergelijking wordt gewezen naar allerlei andere oorlogssituaties waar de PC(USA) geen desinvestering voorstelt. De enige reden dat ze dat nu wel doet, is een latent anti-semitisme, het nemen van maatregelen tegen joden alleen omdat ze joods zijn¹³².

Dit zijn de drie argumenten die in verschillende bewoordingen en vormen voorkomen. Zoals al vermeld: de taal die gebruikt wordt door vertegenwoordigers van diverse joodse organisaties, laat geen ruimte voor misverstanden over de beoordeling van het besluit van de PC(USA). Dit is een "*act of medieval Christian economic warfare against the Jewish people*"¹³³, waarmee de kerk van een religieuze entiteit verandert in "*an apologist for demented killers who strap explosives to their bodies and go off to murder innocent men, women and children on school buses or in pizza parlors, or who are gathered for a Passover seder*"¹³⁴, en dat alles doordat zij uitgaat van verkeerde beginselen: "*if we start with the premise that there is no sense in trying to be fair to both parties, what hope is there for dialogue or compromise? The biblical ideal for resolving disputes is impartial justice.*"¹³⁵

Een van de redenen voor de felheid van deze reacties is gelegen in berichtgeving in de joodse pers in de U.S.A.; deze luidde dat de PC(USA) besloten had alle investeringen uit Israël terug te trekken. Bovendien werd er op dezelfde vergadering van de GA ook besloten om geld beschikbaar te stellen voor evangelisatie onder Joden in Amerika¹³⁶.

In september 2004 vond er topeverleg plaats tussen vertegenwoordigers van de PC(USA) en van joodse organisaties. Dit langdurige overleg leverde geen wijziging in standpunten op. Wel beloofde de hoogste bestuurder van de GA (*stated clerk*) Kirkpatrick dat vertegenwoordigers van joodse groeperingen in Amerika betrokken zouden worden bij het gesprek in de kerk over de volgende te nemen stappen¹³⁷.

Tegenover deze hausse aan negatieve kwalificaties van het besluit van de PC(USA) moet echter nog een ander kamp gesteld worden. Dit wordt vertegenwoordigd door de in Amerika gevestigde organisatie *Jewish voice for peace*. Deze organisatie staat hierin alleen, zoals ze in haar nieuwsbrief van augustus 2004 over de PC(USA) stelt: "*Jewish Voice for Peace is the only major Jewish organization that supports their decision.*"¹³⁸. Deze organisatie heeft naar aanleiding van het besluit van 2004 een verklaring doen uitgaan, waarin onder meer staat:

"In July, 2004, the Presbyterian Church made a decision to investigate selective divestment from companies that profit from Israel's occupation. As a result, a number of mainline Jewish organizations have called on Christian organizations to oppose divestment. All the while, the actual content of the Presbyterian Church's decision has

¹³⁰ Youdovin, I.: "Demonizing Israel, whitewashing terrorism", *Christian Century*, Volume 122 Issue 3, 8 februari 2005, pp. 34-6

¹³¹ Idem

¹³² " 'Assault on the Jewish people' ", *Christianity Today*, Volume 48 Issue 12, december 2004, p. 18

¹³³ Idem

¹³⁴ Youdovin, a.w.

¹³⁵ Ingezonden brief van Ralph Mecklenburger in *Christian Century*, Volume 122 Issue 8, 19 april 2005, p. 43

¹³⁶ "Presbyterians try to mend Jewish ties"

¹³⁷ "Jews, PCUSA still at odds on Israel policy", *Christian Century*, Volume 121 Issue 21, 19 oktober 2004, p. 18

¹³⁸ www.jewishvoiceforpeace.org/publish/article_166.shtml

been misreported as a decision to divest from Israel. In fact, the PCUSA merely decided to investigate divestment from companies, both American and Israeli, that profit from the occupation.

At JVP, we fully support selective divestment from companies that profit from Israel's occupation of the West Bank, Gaza, and East Jerusalem. This includes American companies like Caterpillar who profit from the wholesale destruction of Palestinian homes and orchards. It also includes Israeli companies who depend on settlements for materials or labor or who produce military equipment used to violate Palestinian human rights.”¹³⁹

Als argumenten voor deze positie worden in deze verklaring genoemd:

- Een gerichte actie tegen de bezetting en het militaire apparaat kan succesvol zijn om het geweld te beëindigen;
- Kritiek op het onwettige en immorele gedrag van de staat Israël is geen anti-semitisme en moet bovendien gepaard gaan met actie;
- De grote geldstromen die van de U.S.A. naar Israël gaan, moeten van de U.S.A. grotendeels in Amerikaanse bedrijven geïnvesteerd worden, waardoor deze bedrijven baat hebben bij het voortbestaan van de situatie van bezetting en daarom moeten ze aangepakt worden;
- Vanwege deze grote betrokkenheid van hun land, moeten Amerikanen wel in actie komen;
- Economische pressie is de enige taal waarvoor de regering, zowel die van Israël als die van Amerika, gevoelig is.

Zo is de receptie van en de waardering voor het besluit bij verschillende joodse organisaties in de U.S.A. niet eenduidig, maar gaat zij twee kanten op.

Vredesbeweging Israël en Palestijnse gebieden

Ook uit de organisaties ter plaatse die ijveren voor vrede, klinken twee stemmen over een mogelijk desinvesteren door de PC(USA). Er zijn twee centrale argumenten die door Israëli's (*“even those Israelis who are vehemently opposed to what they call Israel's “occupation” of Palestinian land”*¹⁴⁰) worden gegeven tegen het desinvesteren:

- Terugtrekken van investeringen brengt Israël in een isolement. Dit zal nauwelijks effect hebben op de regering, maar wel op de burgers en dan in negatieve zin. Het Calimero-gevoel dat hierdoor ontstaat zal leiden tot alleen maar grotere onbeweeglijkheid en zal de vrede niet dichterbij brengen¹⁴¹;
- De door de term ‘divestment’ opgeroepen parallel met de apartheid in Zuid-Afrika wordt afgewezen: Zuid-Afrika was geen democratie, omdat niet de gehele bevolking vertegenwoordigd werd, terwijl Israël wel een democratie is en dus ook met democratische middelen (gesprekken) tot andere gedachten gebracht kan en moet worden¹⁴².

Anderzijds wordt het besluit van de PC(USA) door *Sabeel*, al in de onderzoeksopzet genoemd, toegejuicht. *Sabeel*, een Palestijns oecumenisch instituut voor bevrijdingstheologie, roept in april 2005 alle kerken op om haar financiële middelen te gebruiken om een einde aan de bezetting te maken, op een manier die ontleend is aan het

¹³⁹ www.jewishvoiceforpeace.org/publish/article_187.shtml

¹⁴⁰ “Divestment plan could harden Israel's stance, warn peace groups”, *Christian Century*, Volume 121 Issue 22, 2 november 2004, pp. 13-4

¹⁴¹ Idem

¹⁴² Idem

besluit van de PC(USA): eerst druk uitoefenen en pas als dat niet werkt, geld terugtrekken¹⁴³. Argumenten die *Sabeel* noemt in deze oproep zijn:

- Het christelijk geloof zet aan om op te komen voor mensenrechten en om het voor de zwakken op te nemen;
- De structuur van bedrijven is zo, dat aandeelhouders medeverantwoordelijk zijn voor wat het bedrijf doet;
- Ook als desinvesteren qua omvang geen invloed heeft, is het wel een moreel getuigenis;
- Omdat woorden blijkbaar niet helpen, is het tijd voor daden.

Ook bij organisaties in de betreffende gebieden zelf is dus geen eenduidigheid te vinden over het besluit van de PC(USA), maar vallen twee sporen waar te nemen. Deze sporen vallen overigens niet, zoals uit de genoemde voorbeelden opgemaakt zou kunnen worden, samen met de achtergrond van de organisatie (dat wil zeggen, of deze Israëliisch of Palestijns is).

Achterban PC(USA)

Binnen de PC(USA) viel het besluit van de GA een wisselende ontvangst ten deel. Uit een enquête van november 2004 (uitgevoerd door *the Presbyterian Church (U.S.A.) Research Services office* onder het *Presbyterian Panel*: een groep van 3.000 voorgangers, ouderlingen, leden en *specialized clergy*) bleek dat meer dan de helft van de leden en de ouderlingen niet op de hoogte was van het genomen besluit. Van degenen die op de hoogte waren van het besluit, was van de leden 42% tegen het besluit en 28% voor. Van de ouderlingen was 48% tegen en 30% voor. Bij de voorgangers was een meerderheid wel op de hoogte van het besluit; hiervan was 48% tegen en 43% voor en bij de *specialized clergy*, dat wil zeggen de gespecialiseerde clerus die niet aan een bepaalde gemeente verbonden is, lag de verhouding op 64% tegen en 24% voor¹⁴⁴.

De argumenten voor het besluit, zijn in het bovenstaande al genoemd. Als argumenten tegen zijn onder andere de volgende terug te vinden:

- Desinvesteren kan alleen maar slagen als het in een omvattend verband gebeurt. Anders is het terugtrekken van investeringen door een investeerder die van het bedrijf veranderingen wil, voor dat bedrijf alleen maar gunstig¹⁴⁵;
- In tegenstelling tot destijds in Zuid-Afrika, steunt de PC(USA) de regering van Israël; het is daarom niet moreel juist om deze regering te ondermijnen¹⁴⁶;
- De PC(USA) heeft een geschiedenis waarin ook anti-semitisme een rol speelt. Daar zijn nooit excuses voor aangeboden, zoals andere kerken wel gedaan hebben, en dat maakt het onmogelijk voor deze kerk om vanuit een neutraal standpunt te kunnen zeggen hoe de situatie in Israël 'is'¹⁴⁷;
- Geld dat aan de kerk is gegeven voor andere doeleinden, mag niet gebruikt worden als wapen om een regering de wil van de kerk op te leggen¹⁴⁸.

Behalve uitgesproken voorstanders en tegenstanders, zijn er ook presbyterianen die vinden dat de insteek van het besluit wel deugt, maar dat de manier waarop het naar buiten toe gecommuniceerd is met te weinig diplomatieke gevoeligheid gepaard is gegaan¹⁴⁹.

¹⁴³ www.sabeel.org/pdfs/mri.htm

¹⁴⁴ "Presbyterians differ on divestment", *Christian Century*, Volume 122 Issue 5, 8 maart 2005, p. 19 en "Poll: most PC(USA) members unaware of GA divestment action", www.pcusa.org/pcnews/2005/05085.htm

¹⁴⁵ Wheeler, B.: "Divestment strategy is unwise, ineffective", *Christian Century*, Volume 122 Issue 3, 8 februari 2005, pp. 32-4

¹⁴⁶ Idem

¹⁴⁷ Idem

¹⁴⁸ Ingezonden brief van Will Spotts in *Christian Century*, Volume 122 Issue 8, 19 april 2005, p. 73

Politiek U.S.A.

Tussen een aantal leden van het Amerikaanse Congres en de *stated clerk* van de GA, heeft in september 2004 een briefwisseling plaatsgevonden over het besluit om over te gaan tot een proces van gefaseerd selectief desinvesteren. Volgens de bewuste leden van het Congres heeft de kerk het Israëlijsch-Palestijnse conflict niet goed begrepen en is het besluit *“irresponsible, counterproductive and morally bankrupt.”*¹⁵⁰ In reactie daarop schreef Kirkpatrick terug dat het zeker niet nodig was geweest om dit besluit te nemen wanneer het Congres maar harder had gezocht naar een manier om vrede te bereiken.

Al eerder had Kirkpatrick overigens namens de PC(USA) kritiek geleverd op de politiek van de U.S.A. inzake Israël en de Palestijnse gebieden. Al voor het bewuste besluit aan werd genomen, op 19 april 2004, schreef hij een open brief aan George W. Bush over dit onderwerp. Deze brief was een directe reactie op Bush' opmerking dat deze er niet meer van overtuigd was dat de terugtrekking uit de nederzettingen in de bezette gebieden realistisch deel uit zou maken van de route naar vrede. In deze brief stelde Kirkpatrick dat de U.S.A. vrede moeten brengen en deze zo spoedig mogelijk moeten bewerkstelligen in plaats van eenzijdig in te grijpen waardoor het conflict alleen maar escaleert. Hij vraagt Bush in zijn brief om krachtiger leiderschap en om een kritischer houding ten opzichte van Sharon¹⁵¹.

Het is hier niet de plaats om uitgebreid in te gaan op de relatie tussen politiek Amerika en Israël, maar duidelijk is wel dat deze twee verbonden zijn. Sowieso speelt de U.S.A., als groot en rijk land, in veel conflicten in de wereld een rol. Wat dat betreft is Israël - Palestijnse gebieden geen uitzondering. Maar met Israël is ook iets anders aan de hand, zo getuigt de felheid van reacties over en weer. Zoals een van de leden van de GA het verwoordt, zijn de V.S. mede verantwoordelijk voor de huidige situatie in Israël:

*“It is our tax dollars that enable the occupation, the expansion of the settlements and the Construction of the Separation Barrier. (...) It is the silence of U.S. Christians and Jews (...) that allows the longstanding bias in U.S. policies to be ignored. It is the conspiracy of silence in the U.S. media that keeps millions of Americans ignorant of the realities of daily life in Palestine/Israel”*¹⁵².

Hieruit wordt duidelijk dat het besluit uit juli 2004 ook verstaan kan worden als kritiek op het beleid van de Amerikaanse regering.

General Assembly 2006: koerswijziging?

Zoals al vermeld, vergadert de GA vanaf 2004 tweejaarlijks. Dat betekent dat de eerstvolgende vergadering na het zo veelvuldig besproken besluit, in 2006 is gehouden. Van 15 tot en met 22 juni 2006 vond de 217^e GA-vergadering plaats in Birmingham, Alabama. Op deze vergadering lag geen voorstel op tafel van het MRTI om over te gaan tot het desinvesteren uit bepaalde bedrijven (dat zal dus op zijn vroegst in 2008 ter vergadering kunnen komen), maar wel werd er gesproken over het besluit uit 2004. In deze paragraaf zal gepoogd worden een zo helder mogelijk beeld te schetsen van hoe op die vergadering om is gegaan met het besluit van de eerdere GA. Tevens zullen reacties op het nieuwe besluit weergegeven worden. Maar eerst zal de aanloop tot het nieuwe besluit behandeld worden.

Voorafgaand aan de vergadering in juni, werden 26 voorstellen ingediend door *presbyteries* voor te nemen besluiten betreffende de relatie tussen de PC(USA) en Israël. Een groot deel daarvan stelde voor om het besluit van 2004 te herroepen. Anderen stelden juist voor om het besluit te herbevestigen. Weer anderen stelden voor om te zoeken naar positieve

¹⁴⁹ “ ‘Assault on the Jewish people’ ”

¹⁵⁰ “Jews, PCUSA still at odds on Israel policy”

¹⁵¹ brief te vinden op www.pcusa.org/pcnews/2004/04202.htm

¹⁵² Broyles III, a.w.

investeringen in de regio om zo bij te dragen aan de vrede. De *presbytery* uit het district waar het hoofdkantoor van Caterpillar staat, stelde voor om het besluit alleen te herroepen voor zover het dit bedrijf aangaat¹⁵³. Duidelijk is, dat er in de tussenliggende twee jaar veel is losgemaakt en dat de plaatselijke kerken hier nu mee aan de slag willen, in welke richting dan ook.

Op een bijeenkomst van de GA buiten het programma om, sprak een voormalig hoofd van de CIA (de Amerikaanse veiligheidsdienst), zelf presbyteriaan. Hij gaf onomwonden te verstaan dat de GA het besluit van 2006 terug moest draaien, want anders is de PC(USA) *“clearly on the side of theocratic, totalitarian, anti-Semitic, genocidal beliefs, and nothing less.”*¹⁵⁴ Volgens hem zal desinvesteren niet werken en zal het bovendien bedrijven straffen, zoals Caterpillar, die elders op de wereld hun verantwoordelijkheid nemen, bijvoorbeeld ten opzichte van slachtoffers van de tsunami. De ex-CIA-er vindt dat de PC(USA) partij kiest voor de verkeerde kant: de kerk schaart zich achter de Palestijnen, terwijl het juist de Israëli's zijn die hier het slachtoffer zijn. De recente overwinning van Hamas geeft aan dat een *two-state solution* geen haalbare kaart is. Bovendien wijst de spreker op de oliebelangen in het Midden-Oosten en de onvermijdelijke wereldwijde prijsstijging bij onrust daar, waarmee de armste landen extra geraakt zullen worden¹⁵⁵.

Hiertegenover staat de toespraak van de directeur van het centrum voor Midden-Oosten studies, die, eveneens op een onofficiële bijeenkomst, de situatie in Israël en de Palestijnse gebieden vergeleek met de apartheid. Sterker nog: *“In fact, it is worse than apartheid.”*¹⁵⁶ Hij pleit dan ook voor het vasthouden van de koers die in 2004 in is gezet en zegt dat dit in de lijn is van wat Jezus zelf gedaan zou hebben¹⁵⁷.

Ook op de zitting van de kleine werkgroep die de voorstellen van de *presbyteries* behandelt en omwerkt tot een besluitsvoorstel voor de GA, wordt veelvuldig ingesproken door zowel voor- als tegenstanders van het besluit van 2004. De tegenstanders plaatsen hun vraagtekens bij de manier waarop het besluit in 2004 tot stand is gekomen: volgens hen was niet duidelijk dat het werkelijk om desinvesteren ging. Ook wordt er gewezen op het belang van goede banden met de joodse gemeenschap, op de woede onder presbyteriaanse werknemers van Caterpillar en op de onevenwichtigheid van het besluit: waarom Israël wel en andere landen waar mensenrechten geschonden worden, zoals China, niet? De voorstanders wijzen erop dat het hier gaat om opkomen voor de zwaksten die geen stem hebben, op de ongelijke verdeling van toegang tot grondstoffen en de niet aflatende schending van de mensenrechten door Israël¹⁵⁸.

Deze werkgroep - *the Committee on Peacemaking and International Issues* - komt in reactie op alle 26 voorstellen met één nieuw besluitsvoorstel waarin het voorstel van 2004 op een belangrijk punt gewijzigd wordt: in plaats van een opdracht aan het MRTI om het proces van *phased selective divestment* in gang te zetten, wordt voorgesteld te besluiten:

*“To urge that Financial investments of the Presbyterian Church (U.S.A.), as they pertain to Israel, Gaza, East Jerusalem, and the West Bank, be invested in only peaceful pursuits, and affirm that the customary corporate engagement process of the Committee on Mission Responsibility Through Investments of our denomination is the proper vehicle for achieving this goal.”*¹⁵⁹

¹⁵³ “Divestment process moves slowly, but some want it stopped”

¹⁵⁴ “Harsh words”, www.pcusa.org/ga217/newsandphotos/ga06031.htm

¹⁵⁵ Idem

¹⁵⁶ “Faith “that does not surrender power””, www.pcusa.org/ga217/newsandphotos/ga06078.htm

¹⁵⁷ Idem

¹⁵⁸ “Peacemaking and international issues”, www.pcusa.org/ga217/newsandphotos/ga06034.htm

¹⁵⁹ 72.54.6.218/Business/Business.aspx item 11-01

Dit besluitsvoorstel wordt vooraf gegaan door de opmerking dat:

*“We acknowledge that the actions of the 216th General Assembly caused hurt and misunderstanding among many members of the Jewish community and within our Presbyterian communion. We are grieved by the pain that this has caused, accept responsibility for the flaws in our process, and ask for a new season of mutual understanding and dialogue.”*¹⁶⁰

In dit voorstel wordt ook het oordeel over de muur aangepast ten opzichte van het oordeel uit 2004. Nu wordt genoemd dat het niet aan de PC(USA) is om voor een soeverein land te bepalen op wat voor manier het zijn grenzen bewaakt. Wel wordt genoemd dat het probleem met de muur ‘zijn locatie’ is, voor waar hij over Palestijns grondgebied loopt, volgens de in 1967 vastgestelde grenzen van Israël.

Dit voorstel wordt door de GA 2006 aangenomen met 483 stemmen voor en 28 tegen.

Een belangrijke vraag is, hoe dit nieuwe besluit geïnterpreteerd moet worden. Uit de receptie van het besluit van 2006 komt duidelijk naar voren dat er twee manieren zijn waarop het besluit gelezen wordt: (1) de PC(USA) heeft excuses aangeboden voor het besluit van 2004 en heeft nu voor een andere koers gekozen¹⁶¹ en (2) de PC(USA) gaat door op dezelfde voet, maar heeft het nu diplomatieker en minder straf verwoord¹⁶².

De meeste Joodse organisaties in de U.S.A. presenteren het besluit op de eerste manier. Zo wordt het toegejuicht als een beslissing van de PC(USA) *“to roll back its policies and to endorse constructive investment in peace”*¹⁶³. Door *Jewish voice for peace* wordt deze mening echter niet gedeeld: zij zien dit als een verdraaien van het besluit op een manier die de andere organisaties goed uitkomt, maar die totaal niet klopt met wat er feitelijk besloten is op de GA van 2006¹⁶⁴.

Het MRTI zelf hangt de tweede interpretatie aan, zo blijkt uit het actieplan voor 2006-2007:

*“The 2006 General Assembly stated that investments in companies doing business in Israel, Gaza, East Jerusalem and the West Bank be only in companies engaged in peaceful pursuits. (...) The MRTI will continue its work to fulfil the General Assembly’s goal by continuing to engage the five corporations (...) previously identified by the MRTI criteria and process adopted in November 2005.”*¹⁶⁵

Al met al kan gesteld worden dat het nieuwe besluit in elk geval niet bij heeft gedragen aan een verheldering van de positie van de PC(USA). Toch kan, wanneer de taal van het voorstel uit 2006 bekeken wordt, moeilijk geconcludeerd worden dat de PC(USA) een nieuwe koers in is geslagen. De verandering moet voornamelijk gezocht worden in de andere toon die zij aanslaat, vermoedelijk in de hoop minder polarisatie teweeg te brengen dan met het eerste besluit uit 2004. Hieruit blijkt wel het belang van woordkeuze.

Wat verdere stappen van de PC(USA) worden, daar valt nu, eind 2006, niets over te zeggen. Wel kunnen we ingaan op andere kerken en organisaties, dat zal in het vervolg gebeuren.

¹⁶⁰ “Peacemaking and International Issues Committee recommends replacing language calling for divestment”, www.pcusa.org/ga217/newsandphotos/ga06057.htm

¹⁶¹ “Presbyterian Compromise”, *Christian Century*, Volume 123 Issue 14, 11 juli 2006, pp. 8-9 en “Leveling the investment field”, *Christianity Today*, Volume 50 Issue 8, augustus 2006, p. 15

¹⁶² Ingezonden brieven van D.E. Wagner, lid van de GA, en van D.C. Mead, in *Christian Century*, Volume 123 Issue 21, 17 oktober 2006, pp. 68-9

¹⁶³ “Presbyterian compromise”

¹⁶⁴ www.jewishvoiceforpeace.org/publish/article_633.shtml

¹⁶⁵ www.pcusa.org/mrti/pdf/mrtiworkplan06.pdf

II.3 WCC

Zoals al aan het begin van dit hoofdstuk aangegeven, valt de PC(USA) te zien als de voortrekker op het gebied van het gebruik van economische drukmiddelen door kerken inzake de casus Israël. Ook de WCC verwijst in haar uitspraken over deze casus naar het besluit van de PC(USA) uit 2004. In deze paragraaf zullen we kort stilstaan bij wat de WCC heeft gedaan en op wat voor manier dat verband houdt met de besluitvorming in de PC(USA).

Het centraal comité van de WCC vaardigde in 2005 een *“minute on certain economic measures for peace in Israel/Palestine”* uit¹⁶⁶. Na het verwoorden van de hoop op vrede, stelt deze minute dat het besluit van de PC(USA) aanbevelenswaardig is naar methode en aard, dat de criteria geworteld zijn in geloof en dat dit besluit oproept tot vrede. Na een overzicht van de acties van de WCC met betrekking tot Israël en Palestina in de afgelopen decennia, besluit de *minute* dan als volgt:

“The Central Committee, meeting in Geneva 15-22 February 2005 therefore:
encourages member churches to work for peace in new ways and to give serious consideration to economic measures that are equitable, transparent and non-violent;
persuades member churches to keep in good contact with sister churches embarking on such initiatives with a view to support and counsel one another;
urges the establishment of more and wider avenues of engagement between Christian, Muslim and Jewish communities pursuing peace;
reminds churches with investment funds that they have an opportunity to use those funds responsibly in support of peaceful solutions to conflict. Economic pressure, appropriately and openly applied, is one such means of action.”¹⁶⁷

Deze *minute* is niet bindend voor de lidkerken van de WCC, maar is ook zeker niet onbelangrijk. Opvallend is, dat de WCC pas verwijst naar de mogelijkheid om economische drukmiddelen te gebruiken, nádat het belang van bijdragen aan vrede en onderhouden van goede betrekkingen met andere kerken en andere godsdiensten aan de orde is gesteld. Dat mag wel gezien worden als een kader waarbinnen economische drukmiddelen voor de WCC een plaats hebben. Het is dus geen oorlogsverklaring of straf, maar desinvesteren wordt gezien binnen het kader van vreedzame onderlinge betrekkingen. Dat blijkt ook wel uit de toespraak die de huidige secretaris-generaal van de WCC, Samuel Kobia, in juli 2005 heeft gehouden op de conferentie van de *International Council of Christians and Jews*¹⁶⁸. Daar zegt hij over de bewuste *minute*:

“I know that this issue has been received as something utterly disturbing by many Jews. There is a risk and perhaps a temptation to fall into readily available metaphors, comparing the WCC Central Committee minute on divestment with a call for boycott of Jewish goods and Jewish persons as in Germany in the 1930s. I understand that one is tempted to look upon the minute as something directed against the very existence of the State of Israel. But the minute is explicit. The churches are to examine whether they are economically linked to illegal activities in occupied territories, beyond the internationally recognized borders of Israel. There may be those who fear that the minute on divestment is an act of antisemitism directed against all Jews. We can only re-state what we always have stated, “antisemitism is a sin against God and man (that is, the human person)” and that our member churches are to repudiate antisemitism and all forms of teaching of contempt. (...) Our concern is peace and justice for both Israelis and Palestinians. (...) It would be tragic for those

¹⁶⁶ Gepubliceerd in: *The Ecumenical Review*, Volume 57 No. 2, april 2005, pp. 258-260

¹⁶⁷ Idem, p. 260, opmaak aldaar

¹⁶⁸ Hele toespraak te vinden op: www.oikoumene.org/index.php?id=2181

who are suffering if the WCC minute on divestment is not recognized for precisely what it says and exactly what it is. It would also be a denial of our larger commitment from our respective faiths, as I have already mentioned, to attaining shalom, wholeness, including the payment of one's debts to others. Thus, on this delicate issue, I would like to do what I can to provide a safe space for listening to each other, and for discussing how and where we need to go. (...) The ongoing conversation between the ICCJ and the WCC helps us to assess our Christian self-understanding. The findings in Jewish-Christian dialogue are of vital importance for Christianity in a religiously plural world. These achievements are to be continued and expanded while we seek ways of together contributing to a just peace between Israelis and Palestinians."

II.4 Andere kerken in de U.S.A. en in het U.K.

In het voorgaande, met name in de tweede paragraaf, is al een groot aantal argumenten aan bod gekomen, zowel voor als tegen het gebruiken van economische drukmiddelen, in het bijzonder desinvesteren, om de situatie in Israël en de Palestijnse gebieden te beïnvloeden. Daarom zal in deze paragraaf voornamelijk een aantal feiten behandeld worden: per kerkgenootschap zal een korte chronologie gegeven worden van de manier waarop er binnen dat betreffende kerkgenootschap over economische drukmiddelen in Israël wordt gedacht. Argumenten komen alleen aan bod wanneer ze een nieuw perspectief bieden ten opzichte van de reeds opgesomde argumenten. Ter wille van de omvang hebben we een selectie gemaakt uit de Amerikaanse en Engelse kerkgenootschappen die zich met desinvesteren bezig houden. Het hier geboden overzicht is dus niet volledig, maar licht een aantal van de grotere kerkgenootschappen in beide landen eruit.

U.S.A.: United Church of Christ (UCC)

Juli 2005: vergadering van de generale synode in Atlanta, Georgia. Op deze vergadering worden drie resoluties ingebracht die betrekking hebben op gebruik van economische drukmiddelen om de situatie in Israël te beïnvloeden¹⁶⁹:

- *Selective divestment from companies involved with Israel's occupation of the west bank and Gaza, the building of the "security fence," and the Israeli settlements within Palestinian territory;*
- *Calling for a Study of Divestment of Church funds from Companies that Profit from the Perpetuation of Violence and Injustice in Israel and Palestine;*
- *For Selective Investment and Meaningful Engagement with the Crisis in the Middle East.*

In stemming gebracht wordt een resolutie "*concerning use of economic leverage in promoting peace in the middle east*". Uiteindelijk wordt een gewijzigde resolutie aangenomen waarin wordt besloten dat

*"the Twenty-fifth General Synod calls upon the Covenanted Ministries, Pension Boards, United Church Foundation, Conferences, local churches and members to use economic leverage, including, but not limited to: advocating the reallocation of US foreign aid so that the militarization of the Middle East is constrained; making positive contributions to groups and partners committed to the non-violent resolution of the conflict; challenging the practices of corporations that gain from the continuation of the conflict; and divesting from those companies that refuse to change their practices of gain from the perpetuation of violence, including the Occupation"*¹⁷⁰.

U.S.A.: Episcopal Church (EC)

November 2004: op de vergadering van de *Executive Council* van de EC wordt een voorstel van het *Social Responsibility in Investments Committee* (SRIC) van deze raad aangenomen, waarin SRIC voorstelt om het komend jaar onderzoek te doen naar mogelijkheden om via de financiële middelen van de kerk invloed te hebben op de situatie in Israël. Samengevat:

"The Social Responsibility in Investments Committee - which while monitoring what other church bodies like the Presbyterian Church (USA) are doing, understands that its primary responsibility is to implement existing Episcopal Church policies - will interact with as many groups as possible to better understand the underlying issues and how corporate actions in the Middle East may be impediments to peace. Further, the emphasis of this process is not likely to be divestment from companies whose actions are morally questionable, but rather engagement with them. In so doing, the Episcopal Church is acting in ways consistent with its own policy statements on the

¹⁶⁹ Goedgekeurde notulen van deze vergadering: www.ucc.org/synod/pdfs/gs25minutes.pdf

¹⁷⁰ Idem

Middle East, with our participation in the wider Anglican Communion, and its call to peacemaking in the world."¹⁷¹

Oktober 2005: het rapport van het SRIC¹⁷² wordt op de vergadering van de uitvoerende raad voorgelegd. In dit rapport wordt aanbevolen om over te gaan tot positieve investeringen: door middel van investeringen onder andere proberen een sterke Palestijnse staat te creëren, omdat dat goed is voor het evenwicht en daarmee ook voor de staat Israël¹⁷³. Positief investeren wordt gezien als betrokkenheid, terwijl desinvesteren wordt gezien als weglopen van de situatie. Dit rapport wordt aangenomen, waarmee *positive investment* de officiële lijn van de EC wordt¹⁷⁴.

U.K.: Church of England (CofE)¹⁷⁵

Februari 2006: op de vergadering van de synode doet de Ethical Investment Advisory Group (EIAG) verslag van haar werkzaamheden. Net als bij het MRTI van de PC(USA), is de strategie van de EIAG ook om eerst betrekkingen met bedrijven aan te gaan, die vaak al tot goede resultaten leiden, en pas in uiterste instantie over te gaan tot het terugtrekken van investeringen. De EIAG ontwikkelt, in nauwe samenwerking met vertegenwoordigers van de fondsen, beleid voor de verschillende geldfondsen van de kerk. De afgelopen tijd heeft de EIAG contacten onderhouden met Caterpillar, omdat hun materiaal door de Israëlische regering gebruikt wordt om Palestijnse huizen mee te verwoesten. Na uitgebreide gesprekken en contacten is besloten om niet te desinvesteren in Caterpillar, maar wel kritisch te blijven kijken naar dit bedrijf.

In de discussie die volgt op de presentatie van het verslag, wordt betoogd dat er strenger op moet worden getreden tegen Caterpillar, omdat dat materiaal als wapen wordt gebruikt en omdat met het wegvagen van Palestijnse huizen een bron voor terrorisme wordt gevoed. Er wordt een motie ingediend, die na een uitvoerige discussie (waarin ook aan de PC(USA) wordt gerefereerd) aan wordt genomen. Hierin staat dat de synode:

“(a) heed the call from our sister Church, the Episcopal Church in Jerusalem and the Middle East, for morally responsible investment in the Palestinian occupied territories and, in particular, to disinvest from companies profiting from the illegal occupation, such as Caterpillar Inc., until they change their policies;
(b) encourage the Ethical Investment Advisory Group to follow up the consultation referred to in its report (GS 1604) with intensive discussions with Caterpillar Inc., with a view to its withdrawing from supplying or maintaining either equipment or parts for use by the State of Israel in demolishing Palestinian homes etc.;
(c) in the light of the urgency of the situation, and the increased support needed by Palestinian Christians, urge members of EIAG actively to engage with monitoring the effects of Caterpillar Inc.’s machinery in the Palestinian occupied territories through visiting the Episcopal Church in Jerusalem and the Middle East to learn of their concerns first hand and to see recent house demolitions;
(d) urge the EIAG to give weight to the illegality under international law of the activities in which Caterpillar Inc.’s equipment is involved; and Ethical Investment: Report by the Ethical Investment Advisory Group 6 February 2006
(e) urge the EIAG to respond to the monitoring visit and the further discussions with Caterpillar Inc. by updating its recommendations in the light of these.”

Maart 2006: de EIAG besluit op haar speciaal belegde vergadering over Caterpillar de motie niet uit te voeren. Op de synode van februari had zij al verklaard niet tot desinvesteren over

¹⁷¹ www.episcopalchurch.org/1866_54100_ENG_HTML.htm

¹⁷² Te vinden op www.episcopalchurch.org/documents/SRI_Report_October_3_20051.pdf

¹⁷³ Idem, p. 5

¹⁷⁴ www.episcopalchurch.org/3577_68455_ENG_HTML.htm

¹⁷⁵ Sectie gebaseerd op: www.cofe.anglican.org/about/gensynod/proceedings/feb2006/r1f06.pdf, pp. 38-55

te willen gaan en in de tussentijd is de situatie niet veranderd, waarmee er dus geen reden gegeven is om nu wel de investeringen in Caterpillar terug te trekken. In het persbericht over dit besluit staat dat de EIAG voldoende vertrouwen heeft in de beloftes van Caterpillar geen zaken te doen met het Israëlijsche leger en dat dit bedrijf weet dat de houding van de EIAG zal veranderen zodra leveringen aan Israël hervat zullen worden, met de bijbehorende reputatieschade voor Caterpillar. Ook wordt genoemd dat desinvesteren alleen bedoeld is om te voorkomen dat de kerk winst maakt uit zaken die in strijd zijn met haar belijdenis (wat volgens de EIAG in het geval van Caterpillar niet is bewezen) en niet om een publiek *statement* te maken¹⁷⁶.

Juli 2006: Op de synodevergadering wordt de EIAG om verantwoording gevraagd over het niet opvolgen van de resolutie. De EIAG geeft dezelfde argumenten als in het persbericht. Zij noteert daarbij tevens dat de EIAG een adviesgevend orgaan is en dat het geen pas geeft dat de synode denkt een bepaald advies te kunnen afdwingen¹⁷⁷. Ondanks het besluit van februari 2006, is de CofE dus niet tot desinvesteren overgegaan en blijft het kritisch betrokken bij Caterpillar.

¹⁷⁶ www.cofe.anglican.org/news/pr29cat06.html

¹⁷⁷ www.cofe.anglican.org/about/gensynod/proceedings/july06/rj061.pdf, pp. 57-9

II.5 Conclusie

In dit hoofdstuk hebben we beschreven hoe verschillende kerken in de Angelsaksische wereld, met name de Presbyterian Church in de U.S.A., hebben gehandeld met betrekking tot hun investeringen in bedrijven die betrokken zijn bij geweld of onwettige handelingen in Israël en de Palestijnse gebieden. Ook de opstelling van de WCC in deze zelfde kwestie is aan de orde gekomen. In deze afrondende paragraaf willen we een overkoepelend beeld proberen te schetsen van aanleidingen, argumenten, weerstanden en ontwikkelingen die we bij de verschillende kerken en bij de WCC tegen zijn gekomen. Voor het overzicht zullen we hier proberen om één lijn te creëren, daarbij de onderlinge verschillen even buiten beeld houdend. Uiteindelijk verschillen de geschetste besluiten ook weer niet zo veel van elkaar dat dat onmogelijk zou zijn: alle zijn zij erop uit om de invloed die beleggingen met zich meebrengen, te gebruiken om iets te doen aan de situatie in Israël en de Palestijnse gebieden.

Aanleidingen

Voorafgaand aan het eigenlijke debat, zijn er verschillende aanleidingen te onderscheiden die kerken ertoe zetten om het onderwerp van gebruik van economische drukmiddelen in Israël en de Palestijnse gebieden überhaupt op de agenda te zetten. Deze aanleidingen kunnen als volgt weergegeven worden, waarbij opgemerkt moet worden dat het moeilijk, zo niet onmogelijk, is, hier een rangorde in aan te brengen. Beter is het, te stellen, dat een samenspel van een aantal of alle factoren ertoe heeft geleid dat het bewuste onderwerp in de diverse synodes en vergaderingen is geagendeerd, te weten:

1. een bijzondere betrokkenheid van christenen op Israël en de Palestijnse gebieden in het algemeen en Jeruzalem in het bijzonder;
2. een bijzondere betrokkenheid van christenen bij andere christenen overal ter wereld, dus ook in de Palestijnse gebieden;
3. een breder programma van verantwoord investeren door het betreffende kerkgenootschap;
4. de actuele situatie in Israël, m.n. de bouw van de muur en de veroordeling daarvan door het internationaal gerechtshof;
5. oproep tot het gebruik van economische drukmiddelen uit Israël en de Palestijnse gebieden (door zusterkerken, sympathiserende organisaties of individuen);
6. de initiatieven van anderen op dit gebied (geldt uiteraard niet voor de PC(USA)).

Vooraf de als vierde en vijfde genoemde aanleidingen kunnen verklaren dat het gebruik van economische drukmiddelen in deze casus iets is dat zich in deze eeuw is beginnen te ontwikkelen.

Argumenten

In de lopende tekst zijn eigenlijk de meest voorkomende argumenten al genoemd waarom de diverse kerkgenootschappen en de WCC gedaan hebben wat ze gedaan hebben. Ter wille van de overzichtelijkheid geven we hier kort de diverse argumenten, vergezeld van een karakterisering, nogmaals weer. Voor een uitgebreidere argumentatie verwijzen we terug naar de vorige paragrafen.

Theologisch:

1. de kerk moet opkomen voor de zwakkere, waar ook ter wereld;
2. de kerk moet bijdragen aan een rechtvaardige wereld en aan vrede;

Juridisch/politiek:

3. de bezetting van de Palestijnse gebieden is onrechtvaardig en onwettig en moet zo snel mogelijk worden beëindigd;

Politiek:

4. de U.S.A. speelt een grote rol bij het bewuste conflict, dus de burgers en kerken van dit land kunnen niet afzijdig zijn (geldt uiteraard niet voor WCC en CofE);

Pragmatisch:

5. kerken hebben geld en investeringen en daarmee een machtspositie;

Ethisch/pragmatisch:

6. de betrokkenheid bij de casus moet zo positief mogelijk vorm krijgen;
7. economische druk is een geweldloos middel tegen geweld;
8. ook als het economisch geen effect sorteert, is er een (moreel) signaal afgegeven.

De combinatie van deze argumenten verklaart niet alleen dat de kerken in deze casus willen handelen, maar ook dat zij dat doen met behulp van economische drukmiddelen.

Weerstand

Vooraf uit de paragraaf over de PC(USA) mag wel duidelijk geworden zijn, dat elk besluit dat raakt aan de onderhavige casus, op weerstanden kan rekenen. Weerstand wordt hier als een technische term gebruikt voor verzet tegen de besluiten, zonder hiermee een morele of juridische categorie te bedoelen.

Voor een deel vallen de weerstanden te verklaren uit het taalgebruik: “desinvesteren uit Israël” is een term die de lading niet dekt omdat (1) het niet om alle bedrijven uit geheel Israël gaat, maar om (internationale) bedrijven die bijdragen aan de bezetting en het geweld; (2) het niet alleen om desinvesteren gaat, maar om een geheel van contacten met bedrijven dat eventueel, wanneer echt niets anders meer werkt, kan uitmonden in desinvesteren en (3) het niet gericht is tegen Israël als zodanig, maar tegen de huidige situatie. De spraakverwarring hierover is tekenend voor de gevoeligheid van het onderwerp. Wij vragen ons af in hoeverre deze spraakverwarring een misverstand dan wel een zorgvuldig geregisseerde *slip of the pen* is, maar duidelijk is dat hiermee elke nuance uit het debat is verdwenen. De opgevoerde weerstanden zijn dan ook niet mals:

1. Economische drukmiddelen worden gezien als ongebalanceerd, omdat ze vooral de Israëli's treffen en zo voorbijgaan aan het leed dat Israëli's treft;
2. Economische drukmiddelen gericht tegen bedrijven in Israël worden gezien als antisemitisme;
3. Economische drukmiddelen worden gezien als bemoeienis met de politiek, iets waar de kerken zich niet mee bezig moeten houden.

Ontwikkelingen

Duidelijk is dat we te maken hebben met posities die voortdurend in ontwikkeling zijn. De ontwikkelingen spelen zich echter voornamelijk af op vergader- en uitspraakniveau. De feitelijke daden tot nu toe laten zich als volgt samenvatten. Het MRTI van de PC(USA) houdt contacten met de bewuste bedrijven en beziet wat er verder gedaan kan worden, maar een feitelijk besluit tot desinvesteren kan pas op zijn vroegst in 2008 genomen worden. De WCC heeft kerken eraan herinnerd dat ze economische drukmiddelen kunnen gebruiken. De UCC noemt desinvesteren wel als mogelijkheid, maar heeft dat, voor zover bekend, nog niet gedaan. De EC heeft de koers van *positive investment* gekozen. De CofE heeft niet gedesinvesteerd uit Caterpillar, maar blijft kritisch betrokken bij dit bedrijf.

Hiermee willen we niet aangeven dat er meer gesproken dan gedaan is, dat het allemaal wel meevalt, of enige andere relativering aanbrengen, maar willen we duidelijk maken dat het hier om een proces gaat waarvan eerste stappen gezet zijn, maar waarvan niet duidelijk is welke kant het op zal gaan en wat de resultaten zullen zijn.

III. Vergelijking

III.1 Inperking

In de vorige twee hoofdstukken zijn twee verschillende casus van desinvesteren door kerken uitvoerig behandeld. In dit hoofdstuk zullen beide casus met elkaar vergeleken worden, zodat een antwoord gegeven kan worden op de hoofdvraag van dit onderzoek. Voor we echter overgaan tot het maken van de vergelijking, waarbij zowel verschillen als overeenkomsten aangegeven zullen worden, worden in deze paragraaf eerst de grenzen van de vergelijking aangegeven.

De vergelijking die tussen deze twee casus gemaakt zal worden, heeft betrekking op verschillende onderdelen van het proces van gebruik van economische drukmiddelen, in het bijzonder desinvesteren. Bij deze onderdelen moet worden gedacht aan aanleidingen, argumenten, weerstanden en contexten die een rol spelen in het bewuste proces. Het is dus het proces in al zijn facetten dat centraal zal staan in dit hoofdstuk.

In het huidige debat wordt echter door sommigen ook een inhoudelijke vergelijking gemaakt tussen de twee casus. De situatie in Israël en de Palestijnse gebieden wordt dan benoemd als (erger dan) apartheid¹⁷⁸. Hierbij wordt dan voor argumenten verwezen naar de situatie van de Palestijnen in de bezette gebieden, die duidelijk met andere maten te maken krijgen dan de Israëli's, een verschil dat bovendien steeds meer geïnstitutionaliseerd wordt¹⁷⁹. Ook de inperking van bewegingsvrijheid, de sterk ontwikkelde veiligheidsdiensten en het grootschalige gebruik van geweld worden gebruikt om aan te geven waarom de situatie in Israël vergeleken kan worden met en zelfs erger is dan de apartheid¹⁸⁰. Een van de personen die deze vergelijking publiekelijk trekt, is een wereldwijd bekende Zuid-Afrikaan: Desmond Tutu. Na een bezoek aan Israël en de Palestijnse gebieden stelt hij dat de omstandigheden van de Palestijnen hem doen denken aan die van de zwarten onder de apartheid in Zuid-Afrika¹⁸¹.

Hiertegenover zijn anderen te stellen die deze vergelijking verwerpelijk dan wel volledig bezijden de feiten vinden. De situatie in Israël en de Palestijnse gebieden is volgens hen onvergelijkbaar met de situatie in Zuid-Afrika, onder andere omdat de specifieke context en de eigen dynamiek anders zijn¹⁸². Ook wordt gewezen op het democratische gehalte van Israël in tegenstelling tot het ontbreken hieraan in Zuid-Afrika destijds en ook wordt gewezen op de afwezigheid van een duidelijke afbakening tussen goed en fout in Israël en de Palestijnse gebieden¹⁸³.

Hoewel wij dus noteren dat er stemmen opgaan zowel voor als tegen een inhoudelijke vergelijking tussen de twee casus, zullen wij ons hier richten op het proces en geen uitspraak doen over een mogelijke inhoudelijke vergelijking. Het is mogelijk om het proces te behandelen los van de inhoud, omdat het gebruik van economische drukmiddelen, of het komen tot desinvesteren, niet in een één-op-één relatie staat tot apartheid: uit het overzicht van werkzaamheden van de MRTI is gebleken dat ook kritisch wordt gekeken naar investeringen in bijvoorbeeld Bangladesh. De reden hiervoor is kinderarbeid, geen apartheid. Ook wordt er bijvoorbeeld niet geïnvesteerd in of juist gedesinvesteerd uit de tabak-, wapen- en sexindustrie. Omdat desinvesteren dus los staat van apartheid, kunnen wij hier alleen ingaan op het proces van gebruik van dit economische drukmiddel door kerken.

¹⁷⁸ Faith "that does not surrender power" (zie voetnoot 148)

¹⁷⁹ www.jewishvoiceforpeace.org/publish/101conflict.shtml#1

¹⁸⁰ www.eajg.nl/index.asp?navitemid=112&type=3&item=798

¹⁸¹ Tutu, D.: "Apartheid in the Holy Land", *The Guardian*, 29 april 2002

¹⁸² www.pcusa.org/worldwide/israelpalestine/resources/18gastatements216.pdf

¹⁸³ Youdovin, a.w.

III.2 De processen vergeleken

In deze paragraaf zal de vergelijking gemaakt worden die nodig is voor een antwoord op de hoofdvraag. Het is onmogelijk om alle factoren van de bedoelde processen met elkaar te vergelijken. Dat pretenderen we ook niet. Wel proberen we om de belangrijkste en de meest in het oog springende factoren te behandelen. Hierbij zal het proces vooral bekeken worden vanuit onze eigen academische discipline, de theologie. Vanuit de economie of de geschiedenis kunnen vast nog andere belangrijke factoren naar voren komen, maar wij kijken hier door een ‘theologische bril’, wat overigens niet betekent dat we totaal geen oog hebben voor de maatschappelijke omstandigheden. Daar zullen we zelfs mee beginnen.

Maatschappelijke inbedding

Voor beide casus geldt, dat zij zich niet in een laboratorium afspelen. Het proces dat leidt tot het gebruiken van economische drukmiddelen door kerken, moet gesitueerd worden binnen een bepaald maatschappelijk kader. Dit is namelijk van invloed op het proces. Wat betreft de twee behandelde casus, moet gewezen worden op de volgende relevante omstandigheden:

1. Het wereldbeeld van de cultuur waarbinnen zich het proces afspeelt. In hoofdstuk I is er al op gewezen dat de Tweede Wereldoorlog en de Koude Oorlog van invloed zijn geweest op de argumenten en de handelingen van de Nederlandse kerken betreffende de apartheid. Zowel het verlangen goed te maken wat mis was gegaan (“dit nooit meer”) als de angst voor het communisme komen telkens terug in de argumentaties. Het spreekt voor zich dat dit in de tweede casus, die gesitueerd moet worden aan het begin van de 21^e eeuw, geen rol speelt. Het wereldbeeld van de Amerikaanse kerken anno 2006 wordt echter gekleurd door een andere oorlog, de *war on terror*. Moslimterreur wordt expliciet verbonden aan het gedrag van de U.S.A. in Israël¹⁸⁴. Angst voor (meer) aanslagen valt terug te vinden in de argumenten, waar de slechte omstandigheden waarin Palestijnen leven, de voortdurende angst, de ongelijke verdeling van middelen en de ongelijke wetgeving herhaaldelijk benadrukt worden¹⁸⁵. In beide casus is het wereldbeeld dus van invloed op het proces, alhoewel het hier om volledig verschillende wereldbeelden gaat.
2. Met het vorige punt samenhangend is de verdeling van de macht op de wereld ten tijde van het proces. Globaal gezegd was Europa (de landen van de huidige EU) nog van betekenis ten tijde van de apartheid en is sinds het verdwijnen van de communistische dreiging, Amerika de belangrijkste staat ter wereld, die financieel en politiek van ontegenzeggelijk belang is¹⁸⁶. Het buitenlandbeleid van de EU valt hierbij in het niet.
3. Een derde factor die van invloed is op de kleur van het maatschappelijk kader, is de secularisatie. De rol van de kerk in de samenleving is in de westerse wereld de afgelopen vijftig jaar afgenomen. Pas als er een schandaal of een crisis is, halen kerken landelijk het nieuws en zijn ze onderwerp in het gesprek van de dag. Ook de rol van de WCC is geminimaliseerd, zowel binnen de samenleving als binnen de lidkerken. Was Nederland nog het land waar in 1948 de WCC op werd gericht; de Assemblee van 2006 te Porto Alegre werd hier in de media nog mondjesmaat belicht.
4. Een vierde factor die maakt dat over verschillende maatschappelijke contexten gesproken moet worden, is de rol van de media. Internet is tegenwoordig van grote waarde voor de samenleving. Niet eens zozeer doordat nieuws sneller geworden is, maar vooral doordat het nieuws is gedemocratiseerd. De website YouTube bijvoorbeeld

¹⁸⁴ www.pcusa.org/washington/issuenet/me-040920.htm

¹⁸⁵ bijvoorbeeld Broyles, a.w.

¹⁸⁶ zie bijvoorbeeld de column van Rob de Wijk in *Trouw*, 28 juli 2006

geeft iedereen de gelegenheid anderen zijn filmpjes te laten zien¹⁸⁷. In december 2006 werd 'you' niet voor niets door *Time* uitgeroepen tot persoon van het jaar¹⁸⁸.

Ethische argumentatie

Het onderscheid tussen deze en de volgende sectie, de theologische argumentatie, zal op sommige punten, met name 4 en 5, discutabel zijn. Ethiek en theologie zijn niet (altijd) van elkaar los te maken, aangezien een geheel van waarden met daarvan afgeleide normen niet uit de lucht komt vallen, maar binnen een wereldbeschouwing ontstaat. Toch hebben we er vanwege de overzichtelijkheid voor gekozen deze twee uit elkaar te halen. We noemen hier vier ethische argumenten die in beide processen centraal staan. Het is opvallend dat de ethische argumentatie in beide processen grotendeels overeenkomt.

1. Een belangrijk argument is te vinden de koppeling tussen woorden en daden. Zowel bij de NHK en de GKN als bij de PC(USA), werd erop gewezen dat (juist) een kerk niet alleen moet oproepen om iets te doen, maar daarin zelf ook het voorbeeld moet geven. Deze norm (doen wat je zegt) is afgeleid van een waarde als oprechtheid. Hiermee samen hangt de gedachte dat niets doen ook een keuze is, en dat het dus beter is om de betrokkenheid (die hoe dan ook bestaat) vorm te geven volgens eigen principes. Hierbij moet overigens opgemerkt worden dat die koppeling tussen woorden en daden lang niet altijd naar volle tevredenheid tot stand kwam.
2. Een tweede argument is verbonden aan de waarde van geweldloosheid. Hiervan zijn twee normen afgeleid die beide hebben bijgedragen aan de keuze voor economische drukmiddelen. De eerste is: zelf geen geweld gebruiken. De tweede norm is: bijdragen aan een afname van geweld. Desinvesteren wordt in beide casus door de voorstanders als een geweldloze manier gezien om geweld te verminderen.
3. Ten derde moet hier gewezen worden op het belang van de mensenrechten. Deze zijn vastgelegd in internationale verdragen. De waarde die hier centraal staat is dan ook respect voor het internationaal recht. Zowel in de eerste als in de tweede casus wordt in de discussies verwezen naar VN-resoluties en/of uitspraken van het Internationaal Gerechtshof. Deze vormen een belangrijke drijfveer voor het proces.
4. De waarde van gerechtigheid staat in verband met, maar is niet identiek aan, het vorige punt. In het verlangen naar een rechtvaardige wereld voelen kerken zich geroepen onrecht aan de kaak te stellen. In beide casus ligt er dan ook telkens de nadruk op dat het niet alleen om dit ene geval gaat, maar dat de kerken oog willen hebben voor alle gevallen waar in hun ogen onrecht geschiedt, waaronder de bewuste situatie.

Theologie

Hier zullen de specifiek theologische thema's naar voren worden gebracht die wij in de verschillende processen hebben aangetroffen. Een uitgebreide uitwerking van deze thema's vindt in dit hoofdstuk geen plaats en vindt dus niet plaats, maar we proberen kort de kern te verwoorden. Het gaat hier om een viertal thema's:

1. De verhouding tussen kerk en politiek: deze valt uiteen in twee subthema's. Ten eerste de vraag of een kerk mag spreken of handelen waar het onderwerpen aangaat die met politiek te maken hebben. In de eerste casus is dit aan de orde gekomen als bezwaar tegen deelname van de kerken aan het PCR of de desinvesteringsresolutie. Op de achtergrond speelt hier een visie op de scheiding van kerk en staat die inhoudt dat elk een eigen domein heeft waar de ander niets over te zeggen heeft. In de tweede casus is

¹⁸⁷ de combinatie "Israel wall" levert bijvoorbeeld tientallen filmpjes met bijbehorende discussies op

¹⁸⁸ www.nos.nl/nos/artikelen/2006/12/art000001C721B4BF1EB56B.html

de vraag of de PC(USA) of een ander kerkgenootschap zich met andere dan geloofszaken mag bemoeien, echter geen *issue*.

Het tweede subthema is een theologische beoordeling van politiek. Dit komt naar voren in de vraag: mag de kerk, dienaar van God, zich wel verzetten tegen een overheid, eveneens dienaar van God? In de eerste casus is dit duidelijk een vraagstuk. Wanneer 'goddelijke instelling' vervangen wordt door 'democratisch gekozen', komt dit vraagstuk ook naar voren in de tweede casus. Beide kunnen misschien wel herleid worden tot eenzelfde vorm van religieus geïnspireerd ontzag voor overheden, maar het voert te ver om dat hier te beargumenteren. Wel moet gesteld worden dat een duidelijke verschuiving waarneembaar is in het denken over kerk en politiek, die overigens zowel uit een verschil in tijd als een verschil in plaats tussen beide casus verklaard kan worden.

2. De beschrijving van de situatie uit de casus. Aan het begin van het eerste hoofdstuk is uiteengezet hoe de apartheid verweven was met theologisch taalgebruik. Dit heeft uiteraard ook de heftigheid van de discussies in de kerken bepaald: het maakt nogal uit of de classificaties goed/slecht dan wel christelijk/ketters worden gebruikt. Ook de tweede casus valt theologisch taalgebruik niet te ontzeggen; alleen al het feit dat het hier gaat om een deel van 'het heilige land', geeft dit aan. Als overeenkomst tussen beide casus moet hier dus genoemd worden dat het gaat om processen die zich richten op situaties die door gebruik van theologische terminologie ingekleurd (en beladen) zijn.
3. De plaats van investeringen binnen de theologie. Zoals in hoofdstuk II behandeld, heeft het MRTI een duidelijke rol binnen de ecclesiologie van de PC(USA), waardoor missie, kerk en investeringen in een driehoeksverhouding komen te staan. Op deze manier wordt het financiële beleid regelrecht verbonden met de belijdenis van de kerk. In de eerste casus hebben we een dergelijk verband niet gezien. De verklaring hiervoor moet gezocht worden bij de behandelde kerkgenootschappen, niet bij de situatie die in de casus centraal staat. Het MRTI (in de vorm van haar voorloper) heeft namelijk ook de apartheid onder haar aandacht gehad. De NHK noch de GKN (noch de huidige PKN) kennen echter een dergelijk orgaan waarin theologie en investeringen zo nauw op elkaar betrokken worden.
4. De plaats van de casus binnen de theologie. Hoewel het volk Israël niet samenvalt met de staat Israël, komt de verbondenheid van Christenen met het volk Israël wel terug in de argumentatie van de tweede casus. Deze verbondenheid gaat terug tot op de wortels van het christendom: Jezus was een jood. Zowel door voorstanders (wij willen vrede in Jeruzalem) als door tegenstanders (wij staan onvoorwaardelijk achter de staat Israël) van economische drukmiddelen wordt deze verbondenheid tot een argument uitgewerkt. Een dergelijke verbondenheid hebben we in de eerste casus niet gesignaleerd; deze casus neemt duidelijk een andere positie in binnen de theologie.

De situatie

Zoals al gezegd, zal hier geen inhoudelijke vergelijking worden gemaakt tussen de twee casus, maar zullen de processen vergeleken worden. Er valt echter wel een aantal elementen van de situatie op te noemen, dat van invloed is geweest op het proces. Daarom zullen we hier een drietal kenmerken van de situatie noemen zonder welke de processen niet geheel te begrijpen zouden zijn.

1. Veranderingen in de situatie zijn van invloed op het proces; dat geldt voor beide casus. Bij de eerste casus was een verslechtering van de situatie (een toename van apartheidswetgeving en een toename van het geweld) aanleiding voor bijvoorbeeld de WCC om actie te ondernemen. Bij de tweede casus verwoordt onder andere de PC(USA) ook duidelijk dat de verandering in de situatie in de vorm van de muur van invloed is op haar besluitvorming. In beide gevallen verklaart de verandering in de situatie waarom er juist

dan gereageerd wordt, terwijl de situatie toch soms al enkele decennia duurt. De dynamiek van het proces is dan ook verbonden met de dynamiek van de situatie.

2. Eveneens van invloed op de dynamiek van het proces is de stem van gesprekspartners uit de situatie zelf. Dit geldt wederom voor beide casus. Bij de eerste casus is duidelijk geworden dat onder meer de SACC en het ANC aan hebben gegeven waar de (zwarte) Zuid-Afrikanen behoefte aan hadden, te weten een boycot op allerlei gebieden. Hoe duidelijker hun stem werd, hoe meer het proces in de richting van actie ging. Wel moet hierbij gezegd worden dat lang niet iedereen evenveel gezag toekende aan deze organisaties. Zo werd het ANC wel gezien als een rebellenorganisatie of als een dekmantel van het communisme. Bij de tweede casus geldt hetzelfde: organisaties, kerken en individuen uit Israël en de Palestijnse gebieden roepen op tot het gebruik van economische drukmiddelen. Ook hier zijn er zeker verschillende waarderingen van de organisaties, maar duidelijk is dat hun stem van invloed is op het proces.
3. Een derde van invloed zijnde factor is iets minder in de situatie zelf gelegen: de invloed van buitenlandse regeringen op de situatie. Ook deze kleurt het proces. De band tussen Nederland en Zuid-Afrika was al eeuwenoud, waardoor gesteld kan worden dat de Nederlandse regering betrokken was bij de apartheid. Dat vormde voor de kerken een extra agitatiefactor: juist dit land konden ze niet negeren. Voor de Amerikanen geldt ditzelfde argument van de invloed van de eigen regering met betrekking tot Israël. Het komt in de argumenten telkens naar voren dat juist de Amerikaanse regering betrokken is bij de bestaande situatie, wat de kerken extra alert maakt om hiertegen in actie te komen.

Desinvesteren

Een onderwerp dat niet onderbelicht mag blijven in de vergelijking tussen de twee processen, is desinvesteren als economisch drukmiddel zelf. De rollen die dit speelt in elk van beide processen, vertonen opvallende overeenkomsten. We noemen er drie.

1. In beide gevallen wordt desinvesteren behandeld in het kader van langere en bredere betrokkenheid bij de situatie. Het staat dus niet op zichzelf: bij de eerste casus moet hier verwezen worden naar de term 'meervoudige strategie' en bij de tweede naar de nadruk op *gefaseerd* selectief desinvesteren.
2. De effectiviteit wordt in beide casus niet gezocht in de omvang, maar in de impact van de maatregelen. Economische druk is dan een vorm van steun, een aanjager van de discussie, een manier om de situatie in de media te brengen en bovenal een sterk moreel signaal uit de kerken¹⁸⁹. Dat betekent niet dat de omvang van de maatregelen in de casus niet besproken wordt, maar wel dat hier niet het zwaartepunt ligt. Wat opvalt in beide casus, is dat dit door tegenstanders genegeerd wordt: zij stellen dat desinvesteren alleen maar zin heeft als het om veel geld gaat.
3. Het is hierboven al aangehaald, maar het feit dat desinvesteren een *geweldloos* middel is, staat in beide casus centraal wanneer het gaat over de rol van dit middel.

Discussies

De vorige vijf secties hebben ingezoomd op bijzondere aspecten van de te vergelijken processen. In deze sectie wordt besloten met een aantal algemene opmerkingen.

1. De casus die hier behandeld zijn, kennen ieder buitengewoon felle discussies. Het zijn dan ook beide omstreden onderwerpen (geweest), waarin zowel voorstanders als

¹⁸⁹ Een uitzondering hierop vormt de EIAG van de CofE die duidelijk stelt dat desinvesteren volgens haar niet bedoeld is om een publiek statement te maken, maar alleen om te voorkomen dat de kerk winst maakt op bedrijven die in strijd met de belijdenis van de kerk zijn of handelen.

tegenstanders van economische drukmiddelen zich hevig roeren. Het verschil tussen beide casus is echter dat de eerste afgerond is en de tweede niet, waardoor over de eerste met de wijsheid van achteraf gesproken kan worden en over de tweede niet.

2. Beide casus kennen een uitgebreid veld van actoren: behalve de officiële organen is er een grote hoeveelheid lobbygroepen (pro en contra) actief. Het karakter van lobbywerk brengt het met zich mee dat dit voor de onderzoeker lang niet altijd zichtbaar is, maar de invloed van lobbyen op het proces moet niet onderschat worden.
3. Ten derde valt aan beide processen op dat de discussie zowel op landelijk als op plaatselijk niveau gevoerd wordt en dat deze op beide niveaus heftig is. Zo kwamen bij de synode van de GKN brieven van plaatselijke gemeentes binnen, variërend van steunbetuiging aan tot afwijzing van het PCR en kreeg de GA 2006 van de PC(USA) ruim twintig voorstellen tot afschaffen dan wel herhalen van het besluit uit 2004.

III.3 Conclusie

In dit hoofdstuk hebben we de twee centrale processen op een aantal relevante punten met elkaar vergeleken. Nu is het tijd om de balans op te maken en een antwoord te geven op de hoofdvraag. Voor de volledigheid volgt hier nogmaals de formulering van deze vraag:

“Wat zijn de verschillen en overeenkomsten tussen de factoren die het beleid inzake het gebruiken van economische drukmiddelen door Nederlandse kerken in Zuid-Afrika gemotiveerd hebben enerzijds en de factoren die het huidige beleid inzake het gebruiken van economische drukmiddelen door Engelse en Amerikaanse kerken motiveren anderzijds?”

In de vorige paragraaf hebben we geprobeerd om deze factoren op een rijtje te zetten. Zoals al gesteld, zijn er meer factoren te noemen, maar hebben wij geprobeerd vanuit theologisch perspectief de belangrijkste factoren op te sommen. Wat hierbij opviel, is dat in sommige clusters van factoren, zoals de ethische argumentatie, grote overeenkomsten bestaan tussen beide casus, terwijl in andere clusters van factoren, zoals de theologie en de maatschappelijke inbedding, grote verschillen aan te wijzen zijn. Dat betekent dat het antwoord op de hoofdvraag zowel verschillen als overeenkomsten aan zal wijzen en niet zal leiden in de richting van een volledige gelijkstelling of totale tegenoverstelling van de beide casus. Het antwoord ligt, afhankelijk van de wegingsfactor van de genoemde factoren, ergens tussen in.

Op basis van wat in de voorgaande twee hoofdstukken is gesteld en op basis van de voorzet die in de vorige paragraaf is gegeven, luidt het antwoord op de hoofdvraag als volgt:

De maatschappelijke context waarin het beleid gevormd wordt is sterk veranderd. Grofweg zijn tussen de tijd van de apartheid en de huidige tijd op de volgende gebieden veranderingen aan te wijzen: de verdeling van macht op de wereld, de hoek waaruit het onheil verwacht wordt, de invloed en toegankelijkheid van media en de invloed van kerken op de samenleving.

Ook een verschil tussen beleidsbepalende factoren in beide casus is de theologie: zowel de positie van de casus binnen de theologie als de specifieke verbinding tussen investeringen en theologie zijn niet te vergelijken. Wel wordt in beide gevallen gebruik gemaakt van theologische taal.

Een overeenkomst is echter te vinden op het gebied van de ethische argumentatie: in de vergeleken beleidsvoeringen worden nagenoeg dezelfde argumenten gebruikt om voor desinvesteren te kiezen.

Een andere overeenkomst ligt in de relatie tussen de inhoud van de casus en het gevoerde beleid: zowel ontwikkelingen in de situatie, als verzoeken van gesprekspartners ter plaatse, als de invloed van de eigen regering op de situatie, zijn van directe invloed op het gevoerde beleid.

Een derde overeenkomst kan gevonden worden in de polarisatie in de discussies en de omstredeheid van de onderwerpen: beide zijn thema's die niemand onberoerd laten. Dat blijkt ook uit de aanwezigheid van diverse lobbygroepen.

Als laatste overeenkomst moet gewezen worden op de specifieke functie van desinvesteren: het is een maatregel binnen een groter proces, die wordt gekozen vanwege zijn geweldloosheid en bovendien een sterke (morele) symboliek kent.

Summary in English

This report is the result of a research considering factors that are relevant to the investment policy of churches. To be more specific: the research considers the policy of Dutch churches in making investments in South Africa during the apartheid period on the one hand, and the policy of U.S. and U.K. churches in making investments in Israel and the Palestine territory nowadays on the other hand. The factors that are relevant to these two separate cases are compared to each other, in order to discover both similarities and differences between the two particular policies.

The first chapter is about the policy of Dutch churches. Soon, however, it became clear that this wasn't a stand-alone policy and that it therefore would be impossible to describe this policy without describing resolutions of both the World Council of Churches and the Dutch Council of Churches. What happened in both these Councils of Churches could, in its turn, not be described without referring to the actual situation in South Africa. Since the apartheid in South Africa has come to an end several years ago, it can be seen as a part of history. Because of this historical character, apartheid is described in an extended way at the beginning of this chapter.

After this introduction, the World Council of Churches, the Dutch Council of Churches, the *Nederlandse Hervormde Kerk*, the *Gereformeerde Kerken in Nederland* and the *werkgroep Kairos* will, in precisely this order, be our subject of description. In this way the global opening perspective will quickly be narrowed down to the Dutch situation. Due to a lack of time as well as a lack of space, the Dutch situation will here be restricted to the *protestant* Dutch situation. Finally this large chapter will conclude with an overview of arguments and factors. This overview will be used in reaching the conclusion in the third chapter.

In the second chapter the investment policy of U.S. and U.K. churches will be described. In this case it turned out that we had to invert the order: to start with one particular church, the Presbyterian Church (U.S.A.), seemed to be a better way. Only after this, the World Council of Churches will be brought in. Then, the policy of some other U.S. and U.K. churches will be described. This chapter will, just like the first one, conclude with an overview of arguments used. This overview is also used in reaching the final conclusion of this study.

The third chapter contains a comparison of the relevant factors in both policies. First we will, thematically ordered, sum up several points of comparison as well as points of difference. Then we will give an answer to our main question. This will show that differences between these cases can be found when focused on the social and theological factors, but that similarities can be found when the ethical and practical factors in the cases are considered.

Literatuurlijsten

Literatuurlijst hoofdstuk I

- *Acta der Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland (Synodaal)*, Rotterdam, 1971 t/m 1989 (betreffende de synodes van Dordrecht 1971/1972, Haarlem 1973-1975, Maastricht 1975/76, Delft 1979/80, Bentheim 1981, Dokkum 1983, Almere 1987 en Emmen 1989)
- *Bevrijding als opdracht van de kerken, Het programma ter bestrijding van het racisme van de wereldraad van kerken, beleidsadvies van de sectie internationale zaken aan de raad van kerken in Nederland*, Amersfoort: De Horstink, 1975
- Brouwer, R., *Tussen mondialisering en polarisatie, Analyse van de vervreemding bij een aantal synodeleden van het door de beleidsbepalers voorgestelde beleid, naar aanleiding van een beschouwing van het Zuid-Afrikabeleid van de Nederlandse Hervormde Kerk van 1945 tot 1987*, Utrecht, 1987
- *Buitenlandse investeringen in zuidelijk Afrika, een advies aan de raad van kerken in Nederland opgesteld door de sectie internationale zaken*, Amersfoort: De Horstink, 1975
- *Dit glo u tog ook?, Het standpunt van de synode van de Nederlandse Hervormde Kerk ten aanzien van de politiek van apartheid in Zuid-Afrika*, Den Haag: Persbureau Nederlandse Hervormde Kerk, 1983
- Es, R. van, *Een ethiek van belangen, moreel handelen door onderhandelen over belangen*, Groningen: Wolters-Noordhoff, 1991
- *The ecumenical review, a quarterly published by the World Council of Churches*, Volume XIII (1960-1961), pp. 244-250
- *Gelyke Geleenthede, Die oplossing van die rassevraagstuk, die eerlike weg*, Krugersdorp: N.H.W.-pers, z.j.
- Heijden, Chr. van der, *Grijs verleden, Nederland en de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam: Olympus, 2003 (1^e druk 2001)
- Heuvel, A.H. van den, *Om de vrede van de strijd, achtergronden en feiten van het Speciale Fonds ter Bestrijding van het Rassisme, op verzoek van het Breed Moderamen van de Generale Synode der Nederlandse Hervormde Kerk aangeboden aan kerkeraden en gemeenten*, 1977
- Heuvel, A.H. van den, 'Nederlandse kerken en Zuid-Afrika', in: H. Engel e.a. (red.): *Part en Deel, Kerk-zijn in de samenleving, Opstellen voor Jan van Veen*, Driebergen: Stichting Kerk en Wereld, 1993
- Werkgroep Kairos, *Kerk en bevrijdingsbewegingen*, Utrecht: 1980
- *Programma ter bestrijding van het racisme, rapport aan de generale synode van de gereformeerde kerken in Nederland*, herdruk, Utrecht: Algemeen Diakonaal Bureau van de Gereformeerde Kerken, z.j.
- *Het rassenvraagstuk, Herderlijk schrijven van de generale synode van de Nederlandse Hervormde Kerk*, 's-Gravenhage: Boekencentrum, 1963
- Schipper, J. i.s.m. Werkgroep Kairos, *Nederlandse Kerken en Zuidelijk Afrika*, Kairos mini-brochure nr. 8, Utrecht, 1980
- *Time to withdraw, investments in Southern Africa*, PCR-WCC, 1973
- Het uur van de waarheid, Consultatie over Zuid-Afrika van de Raad van Kerken in Nederland, *Wereld en Zending, tijdschrift voor missionaire informatie en bezinning*, Grave, 1986/1
- Visser 't Hooft, W.A., *Christianity, race and south african people, Report: an ecumenical visit*, New York: department of racial and cultural relations, national council of the churches of Christ in the USA, 1952
- Wogaman, J.P., *Christian Ethics, a historical introduction*, Louisville: Westminster/John Knox Press, 1993

www.niza.nl/anti-apartheid

www.raadvankerken.nl

www.trouw.nl

www.wcc-coe.org

Literatuurlijst hoofdstuk II

- " 'Assault on the Jewish people' ", *Christianity Today*, Volume 48 Issue 12, december 2004
- Broyles III, Vernon S.: "Money, morals & Israel: an exchange", *Christian Century*, Volume 122 Issue 3, 8 februari 2005

- “Divestment plan could harden Israel’s stance, warn peace groups”, *Christian Century*, Volume 121 Issue 22, 2 november 2004
- *The Ecumenical Review*, Volume 57 No. 2, april 2005
- “Jews, PCUSA still at odds on Israel policy”, *Christian Century*, Volume 121 Issue 21, 19 oktober 2004
- Kirkpatrick, C.: “A Statement from the Stated Clerk of the General Assembly of the Presbyterian Church (USA) concerning actions of the 216th General Assembly (2004) of the Presbyterian Church (USA) regarding Israel and Palestine and outreach to Jewish people”, *Tikkun*, maart/april 2005
- “Leveling the investment field”, *Christianity Today*, Volume 50 Issue 8, augustus 2006
- Mead, D.C.: ingezonden brief in *Christian Century*, Volume 123 Issue 21, 17 oktober 2006
- Mecklenburger, R.: ingezonden brief in *Christian Century*, Volume 122 Issue 8, 19 april 2005
- “Presbyterian Compromise”, *Christian Century*, Volume 123 Issue 14, 11 juli 2006
- “Presbyterians differ on divestment”, *Christian Century*, Volume 122 Issue 5, 8 maart 2005
- “Presbyterians try to mend Jewish ties”, *Christian Century*, Volume 121 Issue 16, 10 augustus 2004
- Somplatsky-Jarman, W.: “The Presbyterian church as investor”, *Church & Society*, sept./okt. 2002
- Spotts, W.: ingezonden brief in *Christian Century*, Volume 122 Issue 8, 19 april 2005
- Wagner, D.E.: ingezonden brief in *Christian Century*, Volume 123 Issue 21, 17 oktober 2006
- Wheeler, B.: “Divestment strategy is unwise, ineffective”, *Christian Century*, Volume 122 Issue 3, 8 februari 2005
- Youdovin, I.: “Demonizing Israel, whitewashing terrorism”, *Christian Century*, Volume 122 Issue 3, 8 februari 2005

www.cofe.anglican.org

www.episcopalchurch.org

www.jewishvoiceforpeace.org

www.nos.nl

www.oikoumene.org

stukken van GA 2004:

[index.pcusa.org/NXT/gateway.dll?fn=default.htm\\$f=template\\$vid=GA_215:10.1048/Enu\\$3.0](http://index.pcusa.org/NXT/gateway.dll?fn=default.htm$f=template$vid=GA_215:10.1048/Enu$3.0)

stukken van GA 2006:

[index.pcusa.org/NXT/gateway.dll?fn=default.htm\\$f=templates\\$vid=GA216:10.1048/Enu\\$3.0](http://index.pcusa.org/NXT/gateway.dll?fn=default.htm$f=templates$vid=GA216:10.1048/Enu$3.0)

www.pcusa.org

www.pkn.nl

www.sabeel.org

www.ucc.org

Literatuurlijst hoofdstuk III

- Broyles III, Vernon S.: “Money, morals & Israel: an exchange”, *Christian Century*, Volume 122 Issue 3, 8 februari 2005
- Tutu, D.: “Apartheid in the Holy Land”, *The Guardian*, 29 april 2002
- Wijk, R. de: column (z.t.) in *Trouw*, 28 juli 2006
- Youdovin, I.: “Demonizing Israel, whitewashing terrorism”, *Christian Century*, Volume 122 Issue 3, 8 februari 2005

www.eajg.nl

www.jewishvoiceforpeace.org

www.nos.nl

www.pcusa.org